

ISSN 1392-5369

*Specialusis ugdymas. 2009. Nr. 2 (21), 99–110**Special Education. 2009. No. 2 (21), 99–110*

TĖVŲ IŽVALGOS APIE VIDUTINIŠKAI SUTRIKUSIO INTELEKTO PAAUGLIŲ SOCIALINIUS ĮGŪDŽIUS

Margarita Jurevičienė, Irena Kaffemanienė

Šiaulių universitetas

P. Višinskio g. 25, LT-76351 Šiauliai

Straipsnyje analizuojami vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių ypatumai. Tyrime dalyvavo 39 tėvai, auginantys 13–17 m. vaikus. Pateikiama interviu metodu surinktų duomenų turinio analizė. Analizuojama tėvų patirtis, auklėjimo šeimoje ir bendravimo su savo vaiku stilius; atskleidžiama, kaip tėvai suvokia ir vertina savo vaikų bendravimo, kalbinio ir socialinio komunikavimo, emocijų raiškos, problemų sprendimo gebėjimus neformalioje aplinkoje.

Esminiai žodžiai: *vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikai, socialiniai įgūdžiai, bendravimas, kalbinis ir socialinis komunikavimas, emocijų raiška.*

Įvadas

Tyrimo problema ir aktualumas.

Socialinių įgūdžių kokybė daro didžiulį poveikį žmogaus asmeniniam ir visuomeniniam gyvenimui. Tikėtina, kad socialinių įgūdžių raida labai priklauso nuo ugdomosios aplinkos (mokyklos, šeimos, bendraamžių rato).

Neįgalių asmenų socializacijos tyrimams skiriama nemažai dėmesio (Raudeliūnaitė, 2007; Vaicekauskienė, 2005 ir kt.), tačiau vidutiniškai sutrikusio intelekto moksleivių socialiniai įgūdžiai, ypač jų ugdymo veiksniai, tikrai nepakankamai tyrinėjami. Daugelyje specialiojo ugdymo srities tyrimų analizuojami ypatingieji neįgalių vaikų mokymosi poreikiai ir socializacijos ypatumai, dažniausiai konstatuojant ir akcentuojant mokymosi negebėjimus ir negales. Nors pripažįstama šeimos įtaka vaiko socializacijai, tačiau, išskyrus vieną kitą tyrimą (Gerulaitis, 2007; Ruškus, Mažeikis, 2007; Vaicekauskienė, 2005; Ališauskienė, Miltenienė, 2004 ir kt.), menkai tyrinėta šeimos, kaip negalę turinčio vaiko socialinių įgūdžių ugdomosios aplinkos, veiksnys. Netyrinėta tėvų bendravimo su vidutiniškai sutrikusio intelekto vaiku patirtis, nėra žinoma, kaip tėvai suvokia ir vertina savo vaikų socialinių gebėjimų raišką neformalioje (šeimos) aplinkoje.

Pedagogų apklausos duomenimis (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009), vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių struktūroje dominuoja *neverbaliniai* (emocinio kontakto, savęs pažinimo, savikontrolės ir socia-

linės situacijos atpažinimo) gebėjimai. Tyrimas parodė, kad daugumai vidutiniškai sutrikusio intelekto mokinių nebūdingi sudėtingesni bendravimo, orientacijos sudėtingose socialinės sąveikos situacijose, problemų sprendimo *gebėjimai*.

Tačiau socialinių įgūdžių raiška neformalioje šeimos aplinkoje gali būti skirtinga, nei pedagogų pastebima. Tėvų išvalgų apie vidutiniškai sutrikusio intelekto moksleivių socialinius įgūdžius tyrimas aktualus tuo, kad jų patirties refleksijos gali būti vertingas informacinis šaltinis apie socialinių įgūdžių ugdymą ir pozityvios jų raidos veiksnys, perkeliant tėvų patirtis į kitas ugdymo aplinkas ir socialinio funkcionavimo sritis.

Mokslinė tyrimo problema gali būti apibrėžta klausimais: kokią vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių raišką pastebi tėvai? Kaip jie vertina savo vaikų socialinius įgūdžius? Koks tėvų bendravimo su vaiku stilius įvairiose situacijose, kokios tėvų reakcijos į vaiko socialinį elgesį? Ar jų suvokiami vaiko socialinių įgūdžių ypatumai daro įtaką (ir kokią) tarpusavio bendravimui su vaiku, o kartu ir vaiko socialinei raiškai?

Tyrimo tikslas – atskleisti tėvų išvalgas apie vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių raišką, išryškinant tėvų ir vaiko tarpusavio bendravimo patirtis, jausmus ir reakcijas, paauglių gebėjimus bendrauti, reikšti emocijas, spręsti problemas.

Tyrimo objektas – tėvų išvalgos apie vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių raiškos dimensijas.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, pusiau struktūruotas interviu, turinio analizė.

Tyrimo metodologija. Pasirinkta kokybinio socialinio tyrimo metodologija lėmė būtinumą aiškiai apibrėžti esminių sąvokų sampratą, kaip atspirties tašką, numatant interviu kryptį ir pagrindinius klausimus.

Esminė sąvoka, vartojama šiame tyrime, – *socialiniai įgūdžiai* apibūdinami labai įvairiai: automatizuoti gebėjimai adaptyviai ir adekvačiai elgtis, efektyviai bendrauti ir bendradarbiauti, spręsti problemas (Gailienė, Bulotaitė, Sturlienė, 1996); gebėjimas tinkamai (t. y. nepažeidžiant socialinių normų, vertybių ir lūkesčių) ir efektyviai sąveikauti su kitais žmonėmis, siekti ir įgyvendinti tikslus (Segrin, 2000). Socialiniai įgūdžiai įgalina individus bendrauti, patenkinti poreikius, mokytis, užduoti klausimus, prašyti pagalbos, susidraugauti ir palaikyti tinkamus santykius, sutarti su kitais, apsaugoti save bei sugebėti sąveikauti su žmonėmis įvairiose situacijose (Baker, Myles, 2003). Lekavičienė (2000) teigia, jog tokie įgūdžiai – socialinės kompetencijos komponentas, tarnaujantis gebėjimui kurti efektyvius tarpasmeninius santykius, kai efektyvumas pripažįstamas ne tik paties, bet ir kitų individų.

Griene, Burseson (2003) teigia, jog socialiniai įgūdžiai priklauso ne tik nuo asmens socialinių gebėjimų, bet ir nuo situacijos sudėtingumo. Todėl socialiniai įgūdžiai paprastai klasifikuojami į kategorijas ar gebėjimų tipus pagal jų sudėtingumo lygmenį, funkcionavimo sritis ir raiškos būdus.

Šiame, kaip ir ankstesniame tyrime (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009), laikomasi nuostatos, kad socialiniai įgūdžiai – verbalinių ir neverbalinių, intrapersonalinių ir interpersonalinių gebėjimų visuma; socialiniai įgūdžiai pasireiškia priklausomai nuo situacijos ypatumų, individo poreikių, aplinkos lūkesčių; jie lemia asmens socialinio funkcionavimo ir socialinių situacijų valdymo kokybę.

Tyrimo metodai. Šiam tyrimui atlikti pasirinktas kryptingas iš dalies struktūruotas interviu, kai iš anksto numatomi interviu klausimai ir pasiliekiama galimybė laisvai juos keisti vietomis, užduoti papildomų klausimų (Bitinas, Rupšienė, Žydzūnaitė, 2008), siekiant suprasti

situaciją (Cornish, Ross 2004; Clark, 2005), nustatyti individo specifines socialinio elgesio manieras, santykius su šeima, sąveikas su kitais, sugebėjimą spręsti tarpasmenines problemas, dalyvavimą socialinėje veikloje, emocijų raišką (Tsang ir kt., 2003). Beaver, Busse (2000) akcentuoja, kad vaiko tėvų ar mokytojų interviu gali būti ypač svarbi vaiko vertinimo dalis dėl keleto priežasčių: a) turėdami galimybę kasdien stebėti vaiko elgesį natūralioje aplinkoje, jie tampa potencialiai turtingais vaiko elgesio duomenų šaltiniais; b) jie gali pateikti informacijos apie vaiko elgesį, kuris neatsiskleidžia, taikant kitus tyrimo metodus; c) dėl to, kad intervencijos procese tėvai funkcionuoja kaip tarpininkai, todėl svarbu gauti jų pranešimus ir įvertinti jų patirtis.

Siekiant suprasti tėvų patirtį, susijusią su vaiko auklėjimo patirtimi, jų jausmais, santykiais su vaiku ir kitais dalykais, kurių jie nebūtų linke skelbti viešai, pasirinkta individuali apklausa interviu metodu.

Esminių sąvokų apibrėžimai ir interviu metodo galimybių analizė padėjo suformuluoti pagrindinius interviu klausimus.

Interviu klausimų formulavimas. Atsižvelgiant į tyrimo tikslą, buvo suformuluotas toks bendriausias klausimas: *kokius vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinius įgūdžius neformalioje aplinkoje (šeimoje, bendraamžių rate) išvelgia tėvai?*

Formuluojant interviu klausimus tėvams, prireikė konkretizuoti socialinių įgūdžių raiškos būdus ir sritis. Buvo suformuluoti tokie siauresni klausimai: *kokius bendravimo gebėjimus turi paauglys? Kaip jis bendrauja a) su šeimos nariais? b) su bendraamžiais? c) su svečiais? Kokiais socialinio komunikavimo būdais (kalba, mimika, gestais ir pan.) naudojasi? Kaip reiškia savo emocijas? Kaip atpažįsta kito emocijas ir kaip reaguoja? Kaip sprendžia konfliktus?*

Klausimų eiliškumas priklausė nuo pokalbio eigos, tyrimo dalyvio pasisakymo turinio.

Pirminių duomenų rinkimas. Šis procesas apėmė respondentų, atitinkančių kriterijus, atranką ir bandomąją apklausą (interviu metodu).

Tikslinės tiriamųjų grupės pasirinkimas. Interviu dalyvių imtis sudaryta remiantis tyrimo tikslu ir numatytais kriterijais (Bitinas ir kt., 2008), t. y. taikyta tikslinė, kriterijais grindžiama atranka, kai tam tikros aplinkos asmenys atrinkami apgalvotai, norint gauti svarbią informaciją. Pasirinktoji tyrimo metodologija lėmė, kad

respondentais bus tėvai. Tačiau reikėjo nustatyti atrankos kriterijus, pagal kuriuos būtų atrinkami tėvai, turintys daugiausia informacijos, susijusios su tirama problema.

Apibrėždami tikslią grupę, išskyrėme vieną pagrindinį kriterijų, kurį turi atitikti visi tyrimo dalyviai, t. y. visi respondentai turi būti tėvai, auginantys vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglius. Kitas kriterijus buvo tyrimo dalyvių turima vidutiniškai sutrikusio intelekto vaiko auginimo, auklėjimo ir bendravimo su juo patirtis; todėl pasirinkti tėvai, kurių vaikų amžius nuo 13 iki 17 metų. Reikšmingas veiksnys, atliekant tyrimą, buvo tėvų sutikimas dalyvauti tyrime ir atskleisti savo patirtis, jausmus, išvalgas apie jų vaiko socialinių įgūdžių raidą ir raišką šeimos aplinkoje.

Respondentų pasiskirstymas pagal tikslinę grupę keliamus kriterijus. Pagrindinį kriterijų, t. y. turėti vidutiniškai sutrikusio intelekto vaiko auklėjimo patirties, tenkino visi tyrimo dalyviai.

Remiantis atrankos kriterijais, atrinkti 4 tyrime dalyvavusių specialiųjų mokyklų (Šiaulių ir Joniškio miestų) ugdytinių tėvai.

Individualiuose pusiau struktūruotuose kokybiniuose interviu dalyvavo 39 vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų tėvai ir globėjai (36 moterys, 3 vyrai), auginantys 13–17 metų vaikus; iš jų 15 – auginančių mergaites ir 24 – berniukus. Tikėtina, kad socialiniams įgūdžiams formotis svarbu šeimos aplinka, todėl respondentų prašyta pateikti duomenis apie šeimos, kurioje auga vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikas, sudėtį. Didesnė dalis dalyvavusiųjų tyrime augina vaikus pilnoje šeimoje, t. y. 20 vaikų turi abu tėvus; 13 vaikų augina viena mama; likusieji (6) respondentai – vaikų globėjai (seneliai, kiti asmenys, turintys globėjų statusą). Dalis paauglių, apie kurių socialinius įgūdžius rinkti duomenys, turi brolių / seserų (8 berniukai ir 13 mergaičių); 16 berniukų ir 2 mergaitės brolių / seserų neturi.

Analizuojant tyrimo duomenis, nei tėvų, nei vaikų vardai neminimi, įvardijama tik lytis; neminima ir mokykla, kad nebūtų įmanoma identifikuoti respondento.

Interviu vieta, laikas, trukmė. Respondentams pasiekti buvo svarbu interviu vieta, laikas ir trukmė. Individualūs interviu vyko mokyklose po pamokų. Vidutinė individualaus interviu trukmė – iki 1 val. Interviu atliktas 2009 m. kovo 25 – birželio 25 d.

Tyrimo eiga ir duomenų apdorojimas. Tyrimo duomenys buvo renkami neformaliai

kalbant ir užduodant klausimus individualiai kiekvienam tyrimo dalyviui, laikantis pusiau struktūruoto interviu plano. Respondentai prieš pokalbį buvo informuoti apie atliekamo tyrimo esmę ir pagrindinius tyrimo klausimus. Visi interviu, tėvams sutikus, buvo įrašyti į diktofoną, vėliau tiksliai perrašyti į elektronines laikmenas.

Buvo numatyta atlikti su kiekvienu tyrimo dalyviu po vieną interviu. Tačiau tyrimo metu pastebėta, kad kai kurių individualių interviu turinys buvo nepakankamai informatyvus, todėl kilo būtinybė papildyti klausimus ir atlikti po vieną papildomą interviu.

Tyrimo duomenims apdoroti, analizuoti ir interpretuoti taikyta kokybinė turinio (*content*) analizė, kuri remiasi sisteminių žingsnių vykdymu (Žydzūnaitė, 2005): charakteriniu teksto skaitymu, kategorijų išskyrimu ir jų pagrindimu iš teksto ekstrahuotais įrodymais, kategorijų interpretavimu. Tyrimo duomenys buvo pradėti analizuoti po pirmųjų interviu. Bandomųjų interviu turinio analizė padėjo aptikti ir įvertinti interviu klausimų spragas, būtinus performuluoti arba papildyti klausimus.

Kiekvieno interviu diktofoninis įrašas buvo daug kartų perklausytas, o perrašius į elektronines laikmenas – daug kartų skaitytas, siekiant suvokti pasisakymų turinio visumą. Atliekant pirminę interviu turinio analizę, duomenys buvo skaidomi į dalis: atskirti teiginiai, menkai susiję su tyrimo tikslu; ieškota teiginių, atspindinčių tiriamą fenomeną – tėvų pasisakymų apie vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių raišką. Šie buvo skaidomi į smulkesnius prasminius vienetus (frazes, pasisakymus), atspindinčius specifinius tiriamo fenomeno aspektus. Interviu tekstai buvo sisteminami, t. y. prasminiai vienetai (teiginiai) sugrupuoti į kategorijas – tėvų išvalgas apie savo vaikų socialinius įgūdžius. Kategorijoms priskirti teiginiai buvo koduojami ir klasifikuojami pagal tam tikrus požymius, atskleidžiami ryšiai tarp teiginių grupių ir jų požymių. Įvairios tėvų išvalgų prasmės konstruotos į fenomeno teoretizavimą; atskleista, kaip tėvai tipiškai suvokia vaikų socialinius įgūdžius ir kokie jų individualios patirties skirtumai.

Tyrimo rezultatai

Bendravimo gebėjimai. Daugiausia tėvai pasakojo apie savo vaikų *bendravimo šeimoje* ypatumus. Kalbėdami apie tarpusavio santykius

šeimoje, tėvai akcentavo vaikų gebėjimą sutarti *su visais šeimos nariais*, pirmiausia su tėvais:

[Visi sutariam, klauso ir manęs ir tėčio (i. p. 6) / Labai gerai sutariame, paslaugi, nori eiti pas senelius, man nuolat padeda, nesipykstame (i. p. 39) / Labai sutariam vieni su kitais, labai laukia mūsų, kada pasiimsime iš mokyklos, jau pamato mus ir atbėga pasitikti (i. p. 15)]

Nagrinėdami vaiko elgesio ir bendravimo šeimoje ypatumus, tėvai atskleidė *pozityvius vaiko bruožus*

- visada... dažniausiai gerai elgiasi:

[Visada jis gerai elgiasi (i. p. 4) / Visur ji mandagiai elgiasi <...> Ji žino, kas galima, o kas – ne (i. p. 16);

- nesukelia tėvams jokių problemų, rūpesčių:

[Jis man nesukelia jokių problemų. Mes didžiąją dienos dalį praleidžiame kartu, jis namuose randa ką veikti, darbuojasi, visur man padeda (i. p. 2) / Mes su ja visur apeiname, visas parduotuves išvaikštome, man su ja nėra jokių problemų (i. p. 16)];

- minėjo vaiko gerąsias savybes ir gerus santykius su vaiku:

[Jis labai rūpestingas, visada mane paguos, užjaus, bus šalia. Mes su juo visur keliaujame, net užsienyje visa šeima prie jūros ilsėjomės. Ir taip kiekvieną vasarą prie jūros važiuojame (i. p. 4) / Jis mano draugas, visuomet galiu juo pasikliauti (i. p. 11) / Mes geriausi draugai. Visur kartu, ir apsipirkti einame, ir po miestą vaikščiojame (i. p. 12)].

Tėvai, akcentuodami vaiko geranoriškumą, išryškindami konfliktinių situacijų vengimą, pozityvų elgesį kitų atžvilgiu, pateikė apibūdinimų, kuriuose vaikas atsispindi, kaip „gerumo įsikūnijimas“:

[... gerumo įsikūnijimas, nesu mačiusi jos supykusios, nieko nėra nuskriaudusi, pastūmusi, visada mandagi, paslaugi, tik kartais pritingi, bet čia jai dėl atsvario, jai sunku judėti (i. p. 15) / ... jis nesivelia į jokus ginčus ar muštynes. Nesu nei mačiusi, nei mokytoja nėra nieko panašaus sakiusi (i. p. 2) / O dėl piktumo, tai nėra, kad jis ant ko nors supyktų (i. p. 4)].

Tėvai džiaugiasi vaikų elgesiu, gabumais, pasiekimais:

[Mes labiausiai džiaugiamės, kai ji parodo norą eiti pati, kai imasi iniciatyvos (i. p. 36) / Aš džiaugiuosi, kada ji gerai mokosi mokykloje, kada dalyvauja šokio būrelyje, šoka per mamyčių šventę ar per kitas mokykloje organizuojamas veiklas (i. p. 7) / Mus džiugina, kuomet ji nori šokti. Ji gražiai šoka, jaučia muzikos ritmą (i. p. 37)].

Tėvai minėjo pozityvius vaiko santykius su broliais, seserimis. Pažymėtina, kad daugelis vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių, apie kuriuos kalbėtasi su tėvais, savo šeimose yra vyresni už kitus brolius ir seseris. Iš pokalbių su

tėvais ryškėjo, kad tokie vaikai linę globoti mažesnius už save:

[Labai myli savo mažąjį broliuką, niekada jo neskriaudžia, nors kartais, aš matau, jau taip nenori duoti žaisliuko, su kuriuo pats žaidžia, bet jei mažasis atima iš jo, tai taip suniurzgia suburbuliuoja, bet žaisliuką atiduoda (i. p. 13) / Labai prižiūri savo sesutę, niekada jos neskriaudžia, nors kartais <sesutė> atima iš jo daiktus ar žaislus, jis vis tiek nepyksta ant jos] (i. p. 17)].

Interviu atskleidė ir paauglių rūpinimosi kitais šeimos nariais bruožus.

[Taip pat labai myli savo krikšto motinėle, pasakai, kad važiuosim į svečius pas ją, tai iš laimės net šokinėja (i. p. 16) / Labai myli močiutę, kuomet važiuojame jos aplankyti, tai žino, kad ji serga, tai visuomet man lieps jai nupirkti saldinių, bandelių. Labai rūpinasi močiute, nuolat klausinėja apie senelius. Jie ten apie viską išsipasakoja (i. p. 8)].

Kita vertus, iš tėvų pasakojimų paaiškėjo ir elgesys, kuriuo paaugliai reikalauja sau dėmesio; dėmesio poreikį patenkina erzindamiesi, krėsdami eibes:

[„Zbitkininkas“ mūsų vaikas, žiūrėk tai kokią „zbitką“ ir iškrėtęs. Nelabai klauso mūsų (i. p. 13) / O jei dar pamato, kad kas juokiasi, tai jam atrodo, kad jis čia visus linksmina, tai su dviguba energija pradeda „durniuoti“ (i. p. 14) / Būna, kad pats specialiai priekabauja prie brolio, sesės, – erzina (i. p. 21) / Mėgsta paerzinti mažesnius (i. p. 29)].

Nurodoma ir konfliktinių situacijų, kai vaikas neklauso tėvų, nesutaria su broliais / seserimis:

[Kartais pasipyksta su broliu, ne visada jie sutaria (i. p. 10) / Kartais parodo savo užsispyrimą... (i. p. 9) / Visko pasitaiko, bet sutariame gerai, kartais sunku ją perkalbėti, dėl to ir pasipyksta su namiškiais (i. p. 38)].

Tėvų reakcijos į paauglių elgseną, auklėjimo šeimoje stilius. Tėvai pyksta, juos į neveltį varo paauglio netinkamas elgesys:

[Mane kartais supykdo, kad ji neklauso manęs, pasakai, bet ji nekreipia dėmesio. Kuo didyn, tuo ožiukų daugyn (i. p. 10) / Supykdo, bet labai retai. Supykdo, kuomet neklauso mūsų (i. p. 36) / Mane supykdo tai, kad ji kartais nei iš šio, nei iš to slepia daiktus, o paskui pati pamiršta kur juos padėjo (i. p. 37)].

Atskleidžiama, kaip šeima sprendžia dėl paauglio elgesio kilusias konfliktines situacijas. Dalis tėvų *linę išlaukti*:

[... bet jai reikia laiko. Praeina kiek laiko, ir ji nusiramina, ir susitaikom, nebesipykstam (i. p. 9)].

Kai kurie tėvai turi *įsikišti*, kad sutaikytų brolius, seseris:

[Su sesėmis nekaip sutaria, nuolat barniai, aš nuolat turiu įsikišti, kad jas nuraminčiau (i. p. 7)].

Daug pasisakymų rodo, kad tėvai *nuolaidžiauja* paaugliui:

[Negi visą laiką jį barsi (i. p. 5) / Jeigu jai užėjo, tai jau niekas nesulaikys, aš stengiuosi jos nesunervinti <...> (i. p. 7) / Jo geriau nesupykdyti, nes kai pradės keiktis, tai nebus kur dėtis, bet gerai, kad dar nesimuša <...> Su juo reikia švelniai, ramiai (i. p. 28)].

Kai kurie tėvai *linę pateisinti neigiamą* paauglio *elgesį*, teigdami kad jis toks pat kaip ir kiti, jei išdykauja, tai nepiktai, vaikiškai:

[... O šiaip mėgsta jį paišdykauti, kaip ir visi vaikai, bet taip vaikiškai, nekaltai (i. p. 16)].

Dalis tėvų *bando paveikti paauglių elgesį pamokymais, pokalbiu* ar tiesiog buvimu šalia, vaiko jausmų supratimo demonstravimu:

[Aš jam esu daug kartų sakiusi, kad geriau nesivelk į ginčus, nueik į šalį, bet jis būtinai turi atgal ką nors pasakyti. Nors šiaip jis reguliuoja savo neigiamas emocijas, jausmus, bet turi būti šalia koks suaugęs žmogus, kad jį šiek tiek sudrausmintų, pasakytų, kad nurimtų, paklaustų, kas nutiko? (i. p. 5) / Jau kartojame ir kartojame, kad taip daryti nemandagu... (i. p. 38)].

Tačiau pripažįstama, kad tenka panaudoti ir *griežtesnes priemones* – drausminti, papeikti, subarti, surikti:

[Reikia su juo šiek tiek griežčiau pakalbėti ir viskas susitvarko (i. p. 1) / Kartais reikia surikti, kad ji išgirstų ir nusiramintų, suprastų, kad aš esu nepatenkinta jos veiksmais, jei pasakau ramiu tonu, tai jokios reakcijos (i. p. 9) / Jei tik ant jos supyksti ir sakai jai griežtai, tai ji suklūsta, bet po to dažniausiai supyksta (i. p. 36) / Kai ji jau įsisiautėja, pradeda rankomis mosuoti, burnoti priešais, tai reikia griežčiau sušukti jos vardą tą minutę ir viskas susitvarko (i. p. 3) / Dažnai ant jo reikia surikti, nes kitaip gali kartoti šimtą kartų, o jis negirdi ir daro savaip (i. p. 23)].

Be to, nagrinėjant bendravimo šeimoje ypatumus, išryškėjo ne tik tėvų su vaiku tarpusavio santykiai, bet ir paauglių *laisvalaikio pomėgiai*.

Paaikėjo, kad dauguma vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių *laisvalaikio* mėgsta įvairią, gana *aktyvią veiklą*, tačiau dažniausiai jų veikla *be partnerių*. Dominuoja įvairūs žaidimų pomėgiai: dėlionės, konstruktoriai, lėlės, telefoniniai žaidimai; judrieji žaidimai (su kamuoliu, gyvūnais, vandeniui) ir pan., kuriuos jie žaidžia vieni, nors kai kurie turi brolių ar seserų. Daugumos tėvų teigimu, paaugliai mėgsta:

[Konstruoti su konstruktoriais įvairiausių dalykus, dėti „puzzles“ (i. p. 1) / Labai mėgsta žaisti su mediniais pagaliukais, pasiėmęs tėčio įrankius suka, kala, ką nors konstruoja (i. p. 2) / Mėgsta žaisti su guminiiais žaislais <...> mėgsta turkštis su vandeniu (i. p. 17) / Mėgsta žaisti su „dinderio“ žaisliukais,

barbėmis, turi įvairiausių karoliukų kolekciją, žaidžia su jais, mėgsta žaisti su savo katinu (i. p. 30)].

Paaugliai turi ir kitokių aktyvios veiklos pomėgių: piešia, rašo tekstus, ruošia namų darbus, dainuoja, šoka, gražinasi, mezga ir pan.; tačiau ir šioje veikloje jie veikia vieni:

[Mėgsta perrašinėti tekstus, pavyzdžiui, kalendorius <...> rinkti, kolekcionuoti lietuviškų dainų diskus. (i. p. 11) / Mėgsta žaisti su kortomis, labai jas saugo (i. p. 29) / Kartais bando megzti, tai aš jai duodu siūlus sukti (i. p. 18)].

Daliai paauglių būdinga *pasyvus laisvalaikis*: žiūri televizijos laidas, klausosi muzikos, varto žurnalus, knygas ir kt.

[Šiaip mėgsta žiūrėti televizorių, ypač mėgsta klausytis muzikos (i. p. 6) / Mėgsta klausytis muzikos <...> mėgsta klausytis vaikiškų dainelių (i. p. 17) / Mėgsta žiūrėti vaikų laidas, galėtų žiūrėti per visą dieną (i. p. 20) / Mėgsta suptis ant sūpynių, nesvarbu, ar vasara, ar žiema būtų (i. p. 37) / Dažniausiai namie patinka vartyti žurnalus, ypač spalvingus, taip pat sklaidyti laikraščius, juos dėti, lankstyti (i. p. 38)].

Tik maža dalis tėvų, kalbėdami apie paauglio *laisvalaikį*, minėjo bendravimą su bendraamžiais, bendrą veiklą su broliais ir seserimis:

[Mėgsta žaisti lauke su draugėmis (i. p. 18) / Žaisti su kaimynų vaikais (i. p. 39) / Mėgsta puoštis, gražintis; iš sesių pasiima įvairiausių dažų, tai gražinasi (i. p. 7) / Mėgsta būti su sesėmis, visko jų klausinėja, kartu jos dažosi, šukuojasi (i. p. 18) / Patinka žaisti su broliu (i. p. 21)].

Dažniau tėvų minėta paauglio *bendra veikla* kartu su šeimos nariais, kitais žmonėmis. Svarbią vietą vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių veikloje užima *namų ruošą* (maisto gaminimas, gyvūnų priežiūra, pagalba šeimos nariams, kartu su jais ar dalyvavimas šalia jų):

[Jis nuolat padeda man, jei aš gaminu valgi, tai jis padeda skusti bulves, sumeta jas į vandenį, jei skalbiu rūbus skalbimo mašina, tai sudeda rūbus, įpila miltelių, jei tvarkau namus, ir jis su šluoste iš paskos vaikšto (i. p. 2) / Padeda tėčiui nuplauti mašiną, mėgsta ką nors prikalti, sutvarkyti (i. p. 26) / Prižiūri pelytes, joms yra sugalvojęs vardus, stebi, saugo, kad joms niekas neatsitiktų, kad joms nieko netrūktų (i. p. 28)].

Kai kuriems paaugliams patinka teikti *pagalbą kitiems* (kaimynams, pažįstamiems ir pan.).

[Kaimynams ką nors padeda, pavyzdžiui, aną savaitę, kaimynui sunešiojo visas malkas, paprašyk, kad namuose sunešiotų, tai kur tau (i. p. 13)].

Tačiau daliai jų būdinga *neveiklumas*, kada, tėvų teigimu, paauglys neturi pamėgtos *laisvalaikio* veiklos, mažai kuo domisi, greitai viskas nusibosta.

[Tikslios veiklos neturi, jei ką pažaidžia, tai tik trumpam laikui, meta viską ir vėl imasi kitos veiklos. Jam labai viskas greita nusibosta (i. p. 12) / Šiaip sunkiai randa kokį vieną užsiėmimą, kartais jis iš viso nieko neveikia (i. p. 23) / Sunkiai jam sekasi užsiimti kokia viena veikla, jis viską mėgsta, bet po truputį (i. p. 33) / Vienam ką nors veikti nelabai sekasi (i. p. 5)].

Socialinio komunikavimo gebėjimai.

Tėvų nuomone, jų vaikai turi didelį socialinį poreikį bendrauti. Jie atskleidė paauglių gebėjimus inicijuoti bendravimą:

[Nori bendrauti ir susidraugauja su kitais gan lengvai (i. p. 39) / Lengvai užmezga pokalbius, dažniausiai pats pradeda pokalbį kažkokiu užklausu. Pavyzdžiui: Kur tavo mašina? Kur tavo telefonas? ir pan. (i. p. 26) / O ji labai mėgsta kalbėti, bendrauti, pasakoti. Tik kartais taip skuba viską papasakoti, kad nebeįmanoma suprasti. Kartais, kai ji nori pakalbėti, tai pati prieina ir sako: „Labas, aš Jūratė“ (vardas pakeistas – aut. past.) (i. p. 16) / Dažniausiai pats pradeda kalbinti pažįstamus ar nepažįstamus žmones ir ne tik žodžiais, bet ir įvairiais rankų gestais, mimika, pavyzdžiui: pamatęs jam patinkančią mergaitę, pradeda jai moti ranka, siūsti oro bučinį, mirksėti akimis (i. p. 23)].

Būdinga ir *atrenkamasis bendravimas*, kai pats paauglys nusprendžia, su kuo bendraus, pakvies įsijungti į bendrą veiklą ar pan. Tėvų pasisakymai rodo, kad paauglio *atrenkamasis bendravimas* grindžiamas simpatijomis kitam asmeniui, pasireiškia situacijose, kai paauglys jaučiasi saugus:

[Labai išrankus, ne su bet kuo bendrauja, bet jeigu jam patinka žmogus, tai jis tikrai su juo bendraus, bus šalia, bandys jį kalbinti, paprašys, kad ką nors jam paduotų, paklaus ko nors (i. p. 24) / Ir jei jai patinka kas, tai ji gali kalbėti valandų valandas, pasakoti apie šuniuką, pasakoti apie mokyklą ir pan. (i. p. 9) / Iš pradžių apžiūri situaciją ir jei aplink jam viskas patiko, tai jis pats pradeda kalbinti ir bando užmegzti pokalbį (i. p. 5)].

Šiems paaugliams patinka parodyti savo gabumus, ypač tai išryškėja tais atvejais, kai jais žavimasi, domimasi:

[Jei mokytoja mokykloje pagyrė, tai grįžęs į namus visiems pasakoja, parsinešęs darbelį visiems rodo, džiaugiasi, būna laimingas <...> Jis nuolat kalba apie tai, kas jam patinka (i. p. 8) / Kai sulaukiame svečių, tai jis sutempia visą mantą pridarytų savo darbelių ir rodo svečiams, kalbasi, kas jam labiausiai patinka <...> Jei jo paklausi, jis visada pasakys, kam jis gabus, kas jam patinka (i. p. 4)].

Tėvų pasisakymai atskleidė kai kurių paauglių socialinės komunikacijos sunkumus, problemas. Dalis jų *nenori bendrauti*; tėvai nurodė ir situacijas, kurioms esant vengiama

bendrauti. Pavyzdžiui, paauglio nenorą bendrauti tėvai aiškino poreikio bendrauti nebuvimu, būdingais bruožais ir nuotaikomis:

[Nelabai linkęs į pokalbius, bendravimą (i. p. 29) / Kaip kada, priklauso nuo nuotaikos, kartais kalbina kitus, kartais bendrauti nenori. Šiaip jis nelabai mėgėjas plepėti (i. p. 31)].

Kai kurių tėvų nuomone, jų vaikas nebendrauja, nes yra *drovus*, jaučiasi nesaugiai su svetimais:

[Dažniausiai vengia kalbėtis su kitais, netgi kažkaip nejaukiai jaučiasi prie kitų (i. p. 25)].

Tėvai pastebi, kad *bendraamžiai atstumia* jų vaikus, nežiūrint paauglio pastangų inicijuoti kontaktą:

[Jis tai bendrautų, jeigu su juo vaikai bendrautų (i. p. 12) / Mes nuolat bendraujame ir jis moka bendrauti su kitais, tik kartais kiti jį atstumia (i. p. 35) / Jis kalba daug ir visuomet bendraus, kol kas nors kitas su juo bendraus (i. p. 5)].

Kai kuriems paaugliams pokalbio metu sudėtinga *palaikyti dialogą, sulaukti savo eilės pasisakyti*:

[Jei ką turi svarbaus pasakyti, tai tikrai nesulauks savo eilės, ir jei jam liepsi palaukti, tai dažniausiai supyks (i. p. 14) / Paeiliui kalbėti nesugeba. Ypač jos nesustabdys, jei ji yra išsaudrinus, tai būtinai turės viską papasakoti (i. p. 39)].

Dalis tėvų vaiko nenorą bendrauti sieja su nepasitikėjimu savo jėgomis dėl *kalbos problemų*, baime būti nesuprastam:

[Kadangi jis sunkiai kalba, tai jis vengia bendrauti su kitais (i. p. 25) /... gal išgyvena dėl savo kalbos defekto, nes ilgesnio žodžio viso negeba išstarti, pasako tik jo pradžią (i. p. 22)].

Kalbinio komunikavimo gebėjimai.

Dalis vaikų socialinį poreikį bendrauti tenkina kalbinėmis priemonėmis. Tėvų pasisakymai rodo, kad daugeliui vaikų *būdinga noras kalbėtis*, kalba išreikšti savo poreikius:

[Labai noriai bendrauja, kartais net per daug plepa. <...> kartais pats sugalvoja ir pokalbio temą. Jau net kaimynai sako, kad jis pats mandagiausias vaikas kieme, nes visada pasisveikins, paklaus, kaip gyvuojate, kas geresnio (i. p. 4) / Oi, ji yra pleputė, gali viską išpasakoti, kartais net per daug. Nori bendrauti su žmonėmis, turi daug draugų mokykloje. <...> Žinoma, ji viską gali pasakyti ir ilgai palaikyti pokalbį su kitais (i. p. 10)].

Interviu turinio analizė išryškino, kad dalis tėvų paauglių socialinės komunikacijos problemas sieja su *kalbos neišsivystymu*. Kai kurie vidutiniškai sutrikusio intelekto paaugliai visai nekalba:

[Tai, kad jis visai nekalba (i. p. 2)].

Kiti šiek tiek kalba, turi impresyvosios kalbos gebėjimų, bet jų pačių kalba aplinkiniams sunkiai suprantama:

[Su ta kalba jam šiek tiek sunkiau (i. p. 8) / Jai su ta kalba ne kaip sekasi, bet ji viską supranta, tik ne visuomet aiškiai viską pasako, nors mes viską suprantame (i. p. 3)].

Negalintys bendrauti kalbos priemonėmis paaugliai naudojami *alternatyviais komunikavimo būdais*. Jais išreikia tiek savo poreikius, tiek reakcijas į įvairias situacijas:

[<...> ko negali pasakyti, tai piršteliu parodo (i. p. 8) / Jei jam patinka žmogus, tai jis ranka parodo, kad ateik ir atsisėsk šalia, atseit, būk prie jo, kviečia užsiimti kokia nors jo mėgstama veikla, pavyzdžiui, dėti dėlionės (i. p. 13)].

Emocijų raiškos ypatumai. Savo emocijas paaugliai išreiškia kalbiniais ir alternatyviais komunikavimo būdais.

Kai kurie iš jų ne tik norą bendrauti, bet ir savo emocijas geriausiai parodo alternatyviais komunikavimo būdais, ne tik gestais, bet ir kūno kalba, mimika, tam tikrais judesiais, veiksmiais ar specifine elgsena, iš kurių tėvai atpažįsta, ką jų vaikai jaučia. Pvz., kai jaučiasi laimingi:

[Jei pasakai, kad esi gera mergaitė, esi šaunuolė, tai ji pradeda šokinėti iš laimės, glostyti sau galvelę (i. p. 34) / Na, jei jai pasakai, kas jai labai patinka, pavyzdžiui, nupirksiu „čipsų“, tai ji iš laimės pradeda šokinėti ir skuba rengtis, kad tik greičiau eitumėm į parduotuvę (i. p. 16)].

Kalbinėmis ir nekalbinėmis priemonėmis išreiškia save, kai liūdi:

[Jeigu jis dėl ko nors yra susikrimtęs, tai vaikšto labai liūdnas, dažniausiai gali pradėti verkti... (i. p. 4) / Kai būna susikrimtęs, tai stengiasi pasislėpti nuo visų kur kamputyje. Apkabinu, tai pradeda verkti (i. p. 2) / Būna labai tylus, atrodo nusiminęs, nuliūdęs, dažniausiai sėdi kur kamputyje, nuleidęs galvą; kartais, kai ateinu jo pasiimti ir jei matau, kad akelės paraudusios, vadinasi, jis liūdnas, verkė, paklausus, nesako <...> tik namuose atsigulus į lovą viską man papasakoja (i. p. 8)];

reikia pyktį ar kitas neigiamas emocijas:

[Kai būna ant ko nors supykęs, tai stengiasi man papasakoti arba vaikšto nuleidęs galvą (i. p. 8) / Jeigu supyksta, tai pradeda greitu tempu vaikščioti (i. p. 14) / Jeigu jam kas nepatinka, tai kad užšaukia savo balsu, atseit, raminkis tu, pasakyti tai negali (i. p. 13) / Kai ji jau įsisiautėja, pradeda rankomis mosuoti, burnoti priešais... (i. p. 2)] ar pan.

Dalis tėvų pastebi vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių *nerimo* apraiškas:

[Nesuprasi kartais, jam nei iš šio, nei iš to kažkoks priepuolis ar baimė prasideda, pradeda keiktis, nervintis, greitai vaikščioti iš vieno kambario kampo į kitą, po to vėl nusiramina (i. p. 14) / Dažnai jaudinasi,

nervinasi dėl daugybės dalykų. Kartais nei iš šio, nei iš pradeda ko nors bijoti. Kartais vabalų, kartais mėnulio (i. p. 1)].

Kai kurie paaugliai turi įvairių *fobijų* – nemotyvuotų baimių. Priešingai nei nerimas, vaikų fobijos turi konkretų objektą – vaikas aiškiai parodo tėvams, ko baiminasi. Pavyzdžiui, *gyvūnų baimė* pasireiškia psichoemocinėmis reakcijomis ir somatiniais negalavimais: dreba, jaudinasi; reikia laiko stabilizuoti paauglio būseną, nuraminti.

[Negali eiti net į lauką, nes kai pamato šunį, tai tampa nevaldoma. Ir vėl visos sveikatos problemos paaktyvėja, viduriuoti pradeda, skrandžio skausmai. Vienu žodžiu, būna problemų, kol atsigaua (i. p. 3) / Bijo šunų, dabar ir kačių pradėjo bijoti. Tik įsikimba į ranką man, jis net pamėlynuoja ir visas drebėti pradeda (i. p. 2)].

Išryškėjo *nepažįstamų vietų ar tam tikrų specifinių situacijų*, galimų grėsmių ar nesėkmių *baimės* reakcijos:

[Jis jaudinasi, kai nežino, kas gali atsitikti. Kartą prekybos centre apsauginis pasakė, kad negalima važinėti tais važiuojančiais laiptais, tai jis labai susijaudino, bijodavo net į tą centrą eiti, kad nesusitiktų vėl to apsauginio (i. p. 35) / Labai bijo, kad nepaliktų vienos namuose, kartais įsikimba į ranką ir mes turime vestis ją kartu, nors ji jau didelė mergaitė (i. p. 37) / Jaudinasi dėl vaistų, kad jie pasibaigs. Nuolat pasiteirauja, ar dar jų turime. Nuolat primena apie juos, galima sakyti, kiekvieną dieną (i. p. 38)].

Emocijų percepcija – savęs ir kito suvokimas (savo ir kito žmogaus jausmų atpažinimas, kūno kalbos ir veido išraiškų supratimas). Šiai kategorijai buvo priskirti tėvų pasisakymai apie paauglių gebėjimą suvokti ir reaguoti į kito emocijas. Iš tėvų pateiktų pavyzdžių matyti, kad dauguma paauglių supranta kitų žmonių emocinę raišką, jų jausmus. Nemažai tėvų teigė, kad paaugliai supranta kito jausmus; *reaguoja adekvačiai, empatiškai*: glosto, guodžia, klausinėja kas atsitiko.

[Supranta, kada kitas žmogus liūdnas, pastebi ir supranta, kas vyksta aplinkui, ypač domisi savo draugais (i. p. 7) / Jei pamato, kad aš verkiu, prieina, nušluosto ašaras, liepia nebeverkti... (i. p. 10)].

Vis dėlto daugelio tėvų pasisakymai rodo, kad į kito asmens jausmus paaugliai reaguoja *neadekvačiai* –

- *perdėtai emociškai*:

[Labai išgyvena, jei pamato, kad kas ne taip, pradeda ašaros pačiam per skruostus riedėti (i. p. 4) / Aš stengiuosi jai nerodyti ašarų, nes jei ji pamato, kad aš verkiu ir ji pradeda verkti, įsiaudrina, po to sunku ją pačią nuraminti (i. p. 9)];

- sutrinka, įsitempia, *pasišalina*, atsitraukia, laikosi nuošaliau, suklusę stebi situaciją:

[Jei pamato, kad kas nors liūdnas, pavyzdžiui, šeimos narys yra liūdnas, tai jis nieko neklausia, susigūžęs, tyliai nueina prie kompiuterio ar televizoriaus (i. p. 22) / Jei kitas vaikas nuliūdęs, tai jis suklūsta ir tyli, stebi, kas vyksta aplinkui (i. p. 25)];

- *nereaguoja* į kito jausmus arba emocijas negilios, neišgyvena dėl kito:

[Nekreipia jokio dėmesio, kartais aš net specialiai vaidinu, kad man ką nors skauda, tai jis net nereaguoja. Geriausiai atveju kokias kelias sekundes pribėga, pažiūri pasilenkęs man į akis ir nueina į šalį (i. p. 13) / Visiškai nekreipia jokio dėmesio, net jei aš verkiu, jis net neprieina, nepaguodžia, nepaklausia, kas buvo (i. p. 6)].

Problemų sprendimas. Tėvų pasisakymų turinys rodo, kaip vaikai sprendžia įvairias problemas. Dalis tėvų mini situacijas, kai paaugliai *kviečiasi į pagalbą* tėvus, kitus šeimos narius:

[Jei kas ne taip, ar verkia kas, tai visada prieis ir parodys piršteliu į tą pusę sakydamas: žiūrėk (i. p. 8) /... o jei pamato, kad brolis verkia arba kas nors jam nutiko, visada atbėga ir pasako man (i. p. 10)].

Kai kurie paaugliai nepalankiai susiklosčiusias socialines situacijas sprendžia pasišalindami, atsitraukdami. Pasak tėvų, paaugliai vengia žmonių, kurie juos apkalba, juokiasi iš jų ir pan.:

[Jis vengia tokių žmonių, kurie apkalba jį arba net juokiasi iš jo, dažniausiai jis stengiasi nekreipti dėmesio, nors jam ir mums tai labai nemalonu (i. p. 4) / Dažniausiai tai, jei jam kas ne taip, tai jis „sucypia“ ir stengiasi pasišalinti iš tos vietos (i. p. 6)].

Pasišalina paaugliai ir situacijose, kai konfliktuoja kiti žmonės:

[Jis labai susijaudina ir išsigąsta supratęs, kad kažkas konfliktuoja, dažniausiai stengiasi laikytis toliau nuo konfliktuojančių (i. p. 24)].

Be to, kaip minėta, dalis paauglių demonstruoja vengimo reakcijas tada, kai pastebi kitų žmonių liūdesio emocijas.

Sudėtingose pačiam paaugliui situacijose išryškėja dalies vaikų *depresyvumas, verksmingumas*. Tėvai pateikia tokius pavyzdžius:

[Kai supyksta, gali valandų valandas išsėdėti vienas kambaryje, galvoja kažką, nenori, kad kas jį kalbintų (i. p. 13) / <...> gali valandų valandas gulėti lovoje užsiklojęs galvą, su niekuo nebendrauja, net valgyti neina (i. p. 21) / Jeigu susipykęs su kiemo draugais, vaikšto nepatenkintas, nenori nieko dirbti, bendrauti (i. p. 29)].

Nemaža dalis tėvų minėjo, kad jų vaikams būdinga *impulsyvumas ir agresyvus elgesys*

konfliktinėse situacijose. Tėvai atskleidė, kad kartais paauglių agresyvus elgesys pasireiškia kaip *opozicinis neklusnumas*: tyčia neklauso, atsikalbinėja, priešinasi:

[Kartais užsispiria ir neklauso, nors puikiai žino visas taisykles (i. p. 10) / Jei jis ko nenori daryti, tai jo niekada ir nepriversi, gali net atsikalbinėti „nenoriu, nedarysiu“ ir viskas (i. p. 12) / Dažniausiai burnoja atgal, nesiklauso, ką aš jai sakau, ginčijasi (i. p. 10) / Negali pakęsti kritikos, dažniausiai garsiai burbuliuoja atgal, nesiklauso, kas jam sakoma, ginčijasi. Ir jis beveik visada ir neklauso, ginčijasi, aiškinasi, specialiai kitaip elgiasi nei reikia (i. p. 33)].

Iš tėvų pasakojimų galima išvelti paauglio agresyvaus ar kitokio netoleruotino elgesio tikslus.

Agresyvaus elgesio situacijos ir tikslai:

a) agresyvi elgsena, kai, *siekiant apginti* „auką“, puolamas „agresorius“; tačiau tuo atveju „gynėjas“ pats tampa „agresoriumi“:

[Vieną kartą kaimynas pradėjo bartis ant močiutės, tai jis suprato, kad čia kažkas ne taip, tai puolė ginti močiutės, mojuoti kumščiais tam kaimynui, visai jį plūsti (i. p. 13)];

b) agresyvi elgsena, *siekiant apsiginti*:

[Jei kas prie jo kabinėjasi, tai ir jis gali pasakyti negražų žodį ant to žmogaus <...> Ir jis būtinai turi atgal ką pasakyti (i. p. 5)];

c) agresyvi elgsena, *siekiant palankaus sau* tėvų ar aplinkinių *sprendimo*, kai, siekiant patenkinti savo norus, manipuluojama grasinimais, galimais susižalojimo veiksmais, išėjimu iš namų ir pan.:

[Jeigu jai užėjo, tai jau niekas nesulaikys... Jai patinka mus gąsdinti, kad ji išeis, nebegrįš ir pan. (i. p. 7) / Aš turiu jo ieškoti, dažniausiai ir pati jo atsiprašyti (i. p. 13) / ...jeigu jau ant ko nors supyko ar yra nepatenkinta kažkuo, tai gero nelauk... (i. p. 7) / Bėga tolyn, gali ištrūkti iš rankų ir bėgti net per gatvę nežiūrėdama, ar mašina važiuoja, ar ne <...> (i. P. 7) / Kai ji supyksta, tai ji mane pagąsdina, kad išeisiu iš namų, nebemyliu tavęs (i. p. 16)].

Siekdami savo tikslų agresyviu elgesiu, paaugliai agresyvumą reiškia kalbine ir fizine formomis. Iš tėvų pasisakymų apie jų vaikų elgesį stresinėse situacijose išryškėjo tokie dalies paauglių kalbinio agresyvumo pasireiškimo būdai. [O, čia tai būna visko, tik supykdyk jį, tai išgirsi ko negirdėjęs (i. p. 12) / Dažniausiai, kai supyksta ir mokytojai sako, kad keikiasi, pravardžiuoja kitus; visai plūstasi, o ypač jeigu susipyksta su draugais (i. p. 1) / Šiaip tai visai neklauso, jei jau kas užėjo, tai būtinai turi pakvailioti, jeigu jau ant ko nors supyko ar yra nepatenkinta kažkuo, tai gero nelauk, gali paleisti žodžių, keiksmožodžių laviną. Tada aplinkui visi blogi būna (i. p. 7)].

Išryškėja ir fizinio agresyvumo atvejai, kada paaugliai ima smurtauti prieš kitą, gali nuskriausti ar net sužaloti šalia esantį asmenį:

[Jei jis supyksta, tai yra buvę, kad įkando tėčiui į ranką, o dažniausiai kai supyksta, tai gali spjauti (i. p. 6) / Kartais net trenkia savo broliui (i. p. 10) / <...> ir dar, kai būna supykęs, visiems rodo špygas ir liežuvį, spardosi (i. p. 12) / Kai ji supykusi ar nepatiko kas, tai rodo agresiją: blaškosi, skeryčiojasi (i. p. 37) / Kartą liepėme palesinti viščiukus, tai nežinau, kas jam užėjo, kas jį supykė, bet kelis viščiukus užmėtė akmenimis (i. p. 13) / Jei jai kas nepatiko, tai būtinai turi atsikalbinėti ir kaip paprastai trenkia kumščiu į sieną (i. p. 9) / Tiesa, kartą kažko supyko ant sesės, tai pripuolė, pagriebė sesės ranką ir pagąsdino, kad įkąs. Aišku, neįkando, tik parodė, kad ji pikta (i. p. 15)].

Tyrimo rezultatų apibendrinimas

Tėvai atskleidė paauglių socialinius gebėjimus daugiausia šeimos aplinkoje. Kontekstas, kuriame tėvai atskleidžia paauglių socialinius gebėjimus – vaiko ir tėvų tarpusavio santykiai, tėvų reakcijos į vaiko elgseną ir jų taikomas auklėjimo stilius.

Interviu turinys papildė ankstesnio tyrimo (pedagogų apklausos) duomenis apie vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių raišką (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009). Kalbėdami apie tarpusavio santykius su vaiku, tėvai detalčiau negu pedagogai atskleidė šiems paaugliams būdingus bruožus – laisvalaikio pomėgius, bendravimo ypatumus, dominuojančias elgesio ir emocines reakcijas namų ir ne namų aplinkoje. Žemiau pateikiama pedagogų ir tėvų apklausos duomenų palyginimo lentelė.

Vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų socialinių įgūdžių struktūra (pedagogų ir tėvų apklausos duomenimis)

Anketinės pedagogų apklausos duomenys (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009)	Tėvų apklausa. Interviu turinio analizė
<p>Savęs pažinimas Geba išreikšti savo jausmus, parodyti gabumus. Būdinga kai kuriems, nedaugeliui.</p>	<p>Saviraiška.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dauguma jaučia ir geba adekvačiai reikšti įvairius jausmus: džiaugsmą, pasitenkinimą; nesėkmių atvejais – liūdesį, pyktį. • Geba parodyti savo gabumus, džiaugiasi jais. • Turi laisvalaikio pomėgių; daugeliui būdinga aktyvi veikla namų aplinkoje, vienuoje.
<p>Elementarus emocinis kontaktas Geriausiai išreikštas gebėjimas, būdingas daugumai. Reaguoja į kitų žmonių jausmus; kreipia dėmesį į mimiką, toną. Savikontrolė. Būdinga nedaugeliui. Geba kontroliuoti savo jausmus, suvaldyti savo baimes, nerimą; susidoroja su nenumatytomis permainingomis. Pasitiki savimi nepažįstamų žmonių draugijoje, neįprastose situacijose.</p>	<p>Emocijų percepcija ir raiška</p> <ul style="list-style-type: none"> • Atpažįsta kitų jausmus, reaguoja adekvačiai (empatiškai); dalis reaguoja neadekvačiai: perdėtai emociškai, atsitraukia arba nereaguoja. • Nemotyvuoto ir nekontroliuojamo elgesio apraiškos: nerimas; fobijos (gyvūnų, nepažįstamų vietų, specifinių situacijų, galimų grėsmių ar nesėkmių) ir negebėjimas susivaldyti. • Kai kuriems būdinga drovumas, nepasitikėjimas kitais žmonėmis, verksmingas; impulsyvus, agresyvus elgesys.
<p>Socialinės situacijos atpažinimas, orientavimasis sudėtingose situacijose Būdinga kai kuriems, nedaugeliui. Supranta, kad jo(s) veiksmai turi poveikį kitiems; atpažįsta konfliktą; skiria pageidaujama ir nepageidaujama elgesi. Žino, koks elgseną dera įvairiose situacijose. Žino, kaip padėti kitiems, kaip elgtis, jei iš jo(s) tyčiojasi.</p>	<p>Problemų ir konfliktų sprendimas</p> <ul style="list-style-type: none"> • Supranta, kad jo veiksmai turi poveikį kitiems. Pvz., savo tikslų siekia agresyvia elgsena, opoziciniu neklusnumu ir pan. • Atpažįsta konfliktą, reaguoja vengimo reakcijomis. <p><i>Problemų sprendimo būdai:</i> suklūsta, ištempia, kviečia pagalbą arba ją suteikia (guodžia, ramina); vengimas (pasišalina, atsitraukia); kalbinė arba fizinė agresija, opozicinis neklusnumas.</p>
<p>Bendravimas viešumoje Būdinga kai kuriems, nedaugeliui. Gerbia kitų žmonių jausmus, taikiai sugyvena su kitais. Rūpinasi kitais. Geba dirbti kartu su kitais. Savo klasėje populiarus. Lengvai užmezga kontaktą su kitais.</p>	<p>Bendravimas šeimoje</p> <ul style="list-style-type: none"> • Visada... dažniausiai gerai elgiasi. Sutaria su šeimos nariais, rūpinasi jais, dalyvauja bendroje veikloje su šeima, noriai teikia pagalbą kitiems. • Turi didelį socialinį poreikį bendrauti; geba inicijuoti bendravimą. • Būdinga <i>atrenkamasis bendravimo pobūdis</i>: tik su artimaisiais, tik su tais, kuriems vaikas simpatizuoja. • Dalis vaikų <i>neturi poreikio bendrauti, vengia bendrauti dėl drovumo, dėl bendraamžių atstūmimo, dėl kalbos problemų.</i> Stokojama socialinio gebėjimo <i>palaikyti dialogą, sulaukti savo eilės pasisakyti. Trukdo įvairaus laipsnio neišplėta kalba.</i>

Pedagogų nuomone, vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinių įgūdžių struktūroje dominuoja *neverbalinių* gebėjimų dimensija: daugumai šių vaikų geriausiai sekasi palaikyti elementarų neverbalinį emocinį kontaktą, kiek mažiau išplėtoti jų savikontrolės ir socialinės situacijos atpažinimo gebėjimai; menkiausiai susiformavę sudėtingesni orientacijos sudėtingose situacijose, bendravimo gebėjimai. Tėvų apklausos (interviu metodu) duomenys atskleidė įvairesnius ir išraiškingesnius vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių gebėjimus – saviraiškos, bendravimo, emocijų raiškos, problemų ir konfliktų sprendimo.

Dauguma tėvų apskritai gerokai pozityviau nei pedagogai apibūdino vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinius gebėjimus, jų pasisakymuose dominavo teigiamas vaikų elgesio ir gebėjimų vertinimas. Pavyzdžiui:

M., 15 m.: [Ji labai drąši mergaitė, ji laisvai gali paklausti, pakalbinti, turguje net derėtis mėgsta <...> Ji dažnai pati pradeda pokalbį, klausinėja įvairiausių dalykų, kartais aš net nebežinau, ką atsakyti <...> Ji norėtų pertraukti mane kalbant, bet sudrausminu ir ji išklauso <...> Ji viską supranta <...> Ji stengiasi paguosti kitą, nuraminti <...> Ruošia valgį <...> Labai patinka man padėti sukinėtis virtuvėje <...> Visada man padės, nereikia jos nė prašyti, kad padėtų panešti ar pagelbėtų man <...> Kaip gali, taip man padeda <...> Kartais bando megzti, tai aš jai duodu siūlus sukti <...> Mėgsta būti su sesėmis, visko jų klausinėja, kartu jos dažosi, šukuojasi].

L., 17 m.: [Jis labai geras vaikas <...> Labai tvarkingas, jo kambarys idealiai sutvarkytas, kiekvienas daiktas padėtas į savo vietą; ryte atsikėlęs sutvarko lovą, nelaužo savo daiktų, saugo kompiuterį <...> Visada jis gerai elgiasi <...> Jis labai rūpestingas, visada mane paguosi, užjaus, bus šalia <...> Visada paklaus, kas nutiko? <...> Mes su juo visur keliaujame <...> Jis gali pradėti pokalbį, kartais pats sugalvoja ir pokalbio temą <...> Kaimynai sako, kad jis pats mandagiausias vaikas kieme, nes visada pasisveikins, paklaus, kaip gyvojate, kas geresnio? <...> O dėl piktumo, tai nesu mačiusi, kad jis ant ko nors supyktų <...> Kada sulaukiame svečių, tai jis sutempia visą mantą, pridarytų savo darbelių ir rodo svečiams, kalbasi, kas jam labiausiai patinka <...> Jei jo paklausi, jis visada pasakys, kam jis gabus, kas jam patinka <...> Jam patinka aplankyti visus senelius, beveik kiekvieną savaitgalį važiuojame pas senelius <...> Prižiūri savo papūgiuką].

Iš interviu su tėvais išryškėjo daugumos šeimų *pozityvus emocinis fonas*. Daugiausia tėvai akcentavo *pozityvius paauglio bruožus* (tvarkingas, mandagus, paklusnus, dėmesingas, draugiš-

kas, ramus ir kt.); daugelis minėjo taikingumą, gebėjimą sutarti su tėvais, broliais, seserimis; rūpinimąsi mažesniais vaikais, kitais artimaisiais. Išryškėjo ir negatyvūs kai kurių paauglių bruožai (konfliktiškas, išsiblaškęs, stokoiantis atsakomybės, piktas, prieštaraujantis).

Nagrinėjant bendravimo šeimoje ypatumus, atsiskleidė vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių laisvalaikio pomėgiai – dauguma mėgsta aktyvią veiklą, tačiau dažniausiai be partnerių; daliai jų būdingas ir pasyvus laisvalaikis (žurnalų vartymas, televizijos laidų žiūrėjimas ir kt.); kai kurie iš jų neturi pamėgtos laisvalaikio veiklos, būdinga neveiklumas. Svarbią paauglių laisvalaikio dalį užima namų ruoša, pagalba kitiems. Paaikškėjo, kad daugelis paauglių laisvalaikio pomėgius tenkina vienumoje, išskyrus namų ruošą, kur jie dalyvauja kartu su kitais šeimos nariais; mažoka bendravimo ar bendros veiklos su bendraamžiais.

Daugiausia problemų tėvai išvelgia dėl paauglio elgesio viešose vietose. Tėvai atskleidė paauglių elgesio šeimoje ir viešose vietose skirtumus. Namų aplinkoje paaugliams geriau sekasi bendrauti, jie jaučiasi komfortiškiau, saugiau. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad vidutiniškai sutrikusio intelekto paaugliai turi poreikį bendrauti, tačiau patiria bendravimo problemų (kalbinio ir socialinio komunikavimo, emocijų raiškos ir savikontrolės), ir tik maža dalis paauglių inicijuoja bendravimą su bendraamžiais. Dalis tėvų paauglio socialinio komunikavimo problemas sieja su kalbos neišsivystymu. Tada paaugliui tenka naudotis alternatyviais komunikavimo būdais; tokį komunikavimą geriau supranta tėvai, suaugusieji, tačiau sunku tokiu būdu bendrauti su bendraamžiais. Kai kurie tėvai paauglių socialinio komunikavimo problemas aiškino ne tik negebėjimu palaikyti pokalbį, palaukti savo eilės pasisakyti, nepasitikėjimu savo jėgomis dėl kalbos problemų, drovumu, bendraamžių atstūmimu, bet ir paties paauglio poreikio bendrauti neturėjimu.

Tėvų pasisakymai rodo, kad šie paaugliai jaučia ir geba adekvačiai reikšti įvairius jausmus. Atskleista duomenų apie fobijas. Jas tėvai mini, kalbėdami apie paauglio elgsenos ypatumus viešose vietose. Pastebėta, kad funkcinį savikontrolės gebėjimų – kontroliuoti savo emocijas; suvaldyti savo baimes, nerimą, susidoroti su nenumatytomis permainingomis – turi nedaugelis paauglių; kai kuriems būdinga nepasitikėjimas, drovumas

nepažįstamų žmonių draugijoje ar susiklosčius naujoms aplinkybėms.

Reakcijos į kito žmogaus jausmus, elgsena sudėtingose situacijose rodo ne tik gebėjimą suvokti kito asmens emocinę būseną, bet ir *gebėjimą orientuotis socialinėse situacijose*, pasirinkti adekvačią situacijai elgseną bei *problemų sprendimo gebėjimus*. Šie paaugliai turi išmokto elgesio strategijų sau sudėtingose socialinėse situacijose. Paaiškėjo, kad sudėtingose situacijose paauglių elgsena pasireiškia įvairiais būdais: verksmingumu, depresyvia elgsena, atsitraukimu arba agresyviomis reakcijomis.

Problemiškose situacijose pasireiškiančios *vengimo* arba *agresyvios reakcijos* išryškino paauglių *gynybišką elgseną*. *Vengimo* situacijos išryškėja tais atvejais, kai vidutiniškai sutrikusio intelekto paaugliai patiria neigiamą kitų žmonių elgesį jų atžvilgiu. Be to, jos pasireiškia ir tada, kai paauglys nežino, kaip pasielgti (pvz., kai kiti asmenys konfliktuoja arba kai kitas yra nusiminęs, liūdi, verkia).

Tėvų pasisakymai leido išvelgti paauglių agresyvaus elgesio situacijas ir tikslus. Agresyvia elgsena pasireiškia ne tik gynybinės reakcijos (siekiama apsiginti nuo nepalankių sau žmonių, bendraamžių, situacijų), bet ir dėl įvairių kitų tikslų, pvz., agresyvia elgsena siekiama patenkinti savo norus, pasiekti sau palankaus suaugusiųjų sprendimo, sukeliant kitam diskomfortą, skausmą, padarant ar grasinant padaryti kokią nors žalą. Nors kai kurie paaugliai pasirenka neadekvačius problemų ar konfliktų sprendimo gebėjimus, vis dėlto tai rodo, kad ieškoma sau palankių socialinio komunikavimo būdų. Daugeliu atvejų tai reiškia, kad vaikai turi potencialių galimybių mokytis ir adekvatesnio elgesio būdų, jei to būtų siekiama kryptingu socialinių įgūdžių ugdymu.

Paaiškėjo, kad bruožai, kurie erzina ar piktina tėvus, dažniau susiję su epizodiniu neklusnumu, impulsyviu elgesiu, kada paauglys bet kokiais būdais reikalauja sau dėmesio, erzinas, sukuria konfliktines situacijas.

Tėvų reakcijos į paauglio elgseną atskleidė jų bendravimo su vaiku ir auklėjimo šeimoje stilius. Dalies tėvų pasisakymai rodo, kad šeimoje laikomasi emocine šiluma grindžiamo auklėjimo (tėvai kalbasi su vaiku dėl iškilusių problemų, moko, džiaugiasi dėl jų pasiekimų).

Perdėtos globos stilius būdingas tėvams, kurių vaikas pasižymi impulsyviu elgesiu. Interviu turinys leidžia numanyti, kad tų vaikų tėvai išmoko prognozuoti impulsyvų paauglio elgesį

provokuojančias situacijas ir prisitaikė prie jo nuolaidžiaudami. Siekdami išvengti paauglio neigiamų elgesio apraiškų, šie tėvai stengiasi jo nesupykinti, o vertindami vaikų elgseną linkę juos teisinti.

Autokratiškesni tėvai naudoja griežtesnes verbalines priemones: drausmina, bara ar netgi surinka ant vaiko. Fizinį bausmių taikymo atvejų tėvai neatskleidė.

Išvados

1. Daugelis tėvų, apibūdindami savo turimas vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų auklėjimo patirtis, itin akcentuoja teigiamus paauglių bruožus (taikingumą, gerą elgesį, rūpestingumą ir pan.), pozityviai vertina jų socialinius įgūdžius, nors išvelgia ir situacijų, kuriose paaugliai stokoja tam tikrų socialinio funkcionavimo gebėjimų, taip pat priežastis, kurios trukdo pastariesiems adaptyviai elgtis.
2. Remiantis tėvų išvalgomis, galima teigti, kad vidutiniškai sutrikusio intelekto paaugliai turi kai kurių socialinių įgūdžių. Kiek geriau išplėtoti jų *emocijų percepcijos ir raiškos gebėjimai* (geba elementariai reikšti savo emocijas; kai kurie atpažįsta ir empatiškai reaguoja į kitų jausmus; tačiau dalis jų reaguoja neadekvačiai – perdėtai emociškai, atsitraukia arba nereaguoja. *Bendravimo gebėjimai* išplėtoti nepakankamai. Geriausiai šiems paaugliams sekasi bendrauti saugioje šeimos aplinkoje. Bendraudami su bendraamžiais, jie patiria sunkumų dėl neišplėtos kalbos, drovumo, bendraamžių atstūmimo. *Probleminių situacijų sprendimo gebėjimai* nepakankami, o daugeliu atvejų ir neadekvatūs; būdinga vengimas (pasišalina, atsitraukia); kalbinė arba fizinė agresija, opozicinis neklusnumas; suaugusiųjų pagalbos ieškojimas.
3. Tėvų reakcijos į paauglio elgseną priklausomai nuo situacijos, vaiko poreikių, aplinkos lūkesčių, atskleidžia tarpusavio sąveikos su vaiku diktuojamus auklėjimo stilius: grindžiamą tėvų emocine šiluma vaiko atžvilgiu; perdėto nuolaidumo ir globos; griežtą autokratinį.
4. Interviu turinio analizė leidžia daryti prielaidą, kad tėvų nuomonė apie vidutiniškai sutrikusio intelekto paauglių socialinius

gebėjimus (laisvalaikio *saviraiškos, bendravimo, emocijų raiškos, problemų sprendimo*) daro poveikį ne tik tėvų ir vaikų tarpusavio bendravimui, bet netiesiogiai, per auklėjimo šeimoje stilių, ir paauglių socialinei raiškai. Gali būti, kad kai kurie tėvai, vengdami galimų nepageidaujamų paauglio elgesio reakcijų, mažokai suteikia galimybių vaikams įgyti adekvačios socialinio funkcionavimo patirties viešojame aplinkoje, o paauglių reakcijos naujose, neįprastose situacijose ar bendraujant su nepažįstamais asmenimis socialiai nebrandžios, neatitinkančios socialinių lūkesčių paauglystės amžiaus atžvilgiu.

5. Tėvų išvalgos rodo, kad vidutiniškai sutrikusio intelekto paaugliai turi potencialo elementarių socialinių įgūdžių plėtotei; vis dėlto tėvų interviu turinio analizė atskleidžia, kad šeimose stokoja kryptingo vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų socialinio įgūdžių ugdymo.

Literatūra

1. Ališauskienė, S., Miltenienė, L. (2004). *Bendradarbiavimas tenkinant specialiuosius ugdymosi poreikius*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
2. Baker, J. E., Myles, B. S. (2003). *Social skills training for children and adolescents with Asperger syndrome*. Shawnee Mission, KS: Autism Asperger publishing company.
3. Beaver, R. T., Busse, B. R. (2000). Informant reports: conceptual and research bases of interviews with parents and teachers. In E. S. Shapiro & T. R. Kratochwill (Eds.), *Behavioral assessment in schools: Theory, research and clinical foundation* (p. 257–287). New York: Guilford press.
4. Bitinas, B., Rupšienė, L., Žydžiūnaitė, V. (2008). *Kokybinių tyrimų metodologija*. II d. Klaipėda: S. Jokužio leidykla.
5. Clark, M. M. (2005). Understanding research in early education. In *Relevance for the future of lessons from the past* (2nd edn.). Abingdon: Routledge.
6. Cornish, U., Ross, F. (2004). *Social Skills Training for Adolescents with General Moderate Learning Difficulties*. London: Jessica Kingsley Publishers.
7. Gailienė, D., Bulotaitė, L., Sturlienė, N. (1996). *Aš myliu kiekvieną vaiką*. Vilnius.
8. Gerulaitis, D. (2007). *Tėvų išitraukimo į vaiko ugdymo(si) procesą plėtotė specialiojoje mokykloje*. Daktaro disertacija. Šiauliai: Šiaulių universitetas.
9. Greene, J. O., Burseson, B. R. (2003). *Handbook of communication and social interaction skills LEA's communication series*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
10. Jurevičienė, M., Kaffemanienė, I. (2009). Vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų socialinių įgūdžių struktūra ir raiškos ypatumai. *Jaunųjų mokslininkų darbai*. 1(22), 92–102.
11. Lekavičienė, R. (2000). Socialinės kompetencijos vertinimo metodologijos identifikavimas. Daktaro disertacija. Kaunas: VDU.
12. Raudeliūnaitė, R. (2007). Sutrikusio regėjimo paauglių socialiniai įgūdžiai ir jų ugdymo pedagoginės prielaidos. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
13. Ruškus, J., Mažeikis, G. (2007). *Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas. Kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija*: monografija. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
14. Tsang, H. W. H., Tam P. K. C., Chan, F. (2003). Sources of family burden of individuals with mental illness. *International journal of rehabilitation research*, 26, 123–130.
15. Segrin, C. (2000). Social skills deficits associated with depression. *Clinical psychology review*, 20, 379–403.
16. Vaicekauskienė, V. (2005). *Specialiuju poreikiu vaikų socializacija*. Vilnius.
17. Žydžiūnaitė, V. (2005). *Komandinio darbo kompetencijos ir jų tyrimo metodologija*. Kaunas.

Gauta 2009 09 07

ISSN 1392-5369

Specialusis ugdymas. 2009. Nr. 2 (21), 111–124

Special Education. 2009. No. 2 (21), 111–124

PARENTS' INSIGHTS INTO SOCIAL SKILLS OF TEENAGERS WITH MODERATE LEARNING DIFFICULTIES

Margarita Jurevičienė, Irena Kaffemanienė

Šiauliai University

25 P. Višinskio g., LT-76351 Šiauliai

The paper analyses the specificity of the social skills of teenagers with moderate learning difficulties. 39 parents of children between 13 and 17 participated in the research. A content analysis of the data collected by the method of the interview is presented. Parents' experiences, the style of upbringing at home and communication with one's child are analysed; it is revealed how parents realise and assess their children's interaction, linguistic and social communication, expression of emotions, and problem solving skills in the informal environment.

Keywords: *children with moderate learning difficulties, social skills, communication, linguistic and social communication, expression of emotions.*

Introduction

Research problem and its importance.

The quality of social skills has a major impact on an individual's personal and social life. It is likely that the development of social skills to a great extent depends on the educational environment (the school, family, peers).

The research into the socialisation of persons with disability has been given a lot of attention (Raudeliūnaitė, 2007; Vaicekauskienė, 2005 et al.); however, the social skills of students with moderate learning difficulties (MLD), especially their developmental factors, have not been researched enough. Much research conducted in the sphere of special education analyses special educational needs and socialisation particularities of children with disability, often concluding and emphasising learning inabilities and disabilities. Although the impact of the family on the child's socialisation is widely recognised, the family factor, as an educational environment for the development of social skills of a child with disability has been little researched (Gerulaitis, 2007; Ruškus, Mažeikis, 2007; Vaicekauskienė, 2005; Ališauskienė, Miltenienė, 2004 et al.). Experiences of parents in communicating with a child with MLD have not been researched; it is not known how parents realise and evaluate the expression of social skills of their children in the informal (family) environment.

Teacher survey data (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009), has revealed that *non-verbal* (emotional contact, self-cognition, self-control and social situation recognition) skills predominate in the structure of social skills of teenagers with MLD. The research has also shown that most of the children with MLD do not possess more complexity of communication, orientation in complex social interaction situations or problem solving *abilities*.

However, the expression of social skills in an informal environment (in the family) can be different from those observed by teachers. The research into parents' insights of teenagers' social skills is important because the reflection on their experiences can be a valuable source of information about the development of social skills and a factor of their positive development by transferring parents' experiences to other educational environments and social functioning spheres.

The scientific problem of the research could be defined by the following questions: what kind of social skills expression is noticed by parents of teenagers with MLD? How do they evaluate the social skills of their children? What is their style of communication with their children in various situations and what are the parents' reactions towards social behaviour of their children? Do the particularities of the social skills of their children, realised by parents, have an impact (and what kind) on their interaction with

the child, and at the same time, on the social expression of the child?

The aim of the research is to reveal the parents' insights into the expression of the social skills of teenagers with MLD by highlighting the experiences of interactions between parents and children, their feelings and reactions, the teenagers' abilities to communicate, express their emotions and solve problems.

The research subject is parents' insights into the dimensions of expression of social skills of teenagers with MLD.

Research methods: analysis of research literature, a semi-structured interview, content analysis.

Research methodology. The qualitative social research methodology, chosen by the authors, made it necessary to define an understanding of the key concepts as a point of departure, to foresee the direction of the interview and the main questions.

The key concept used in the present research – *social skills* – is defined in a variety of ways: automatic abilities to act in an adaptive and adequate way, to efficiently communicate, to solve problems (Gailienė, Bulotaitė, Sturlienė, 1996); an ability to interact in a proper (without breaking social norms, values and expectations) and efficient way with other people, to achieve and implement one's aims (Segrin, 2000). Social skills enable individuals to communicate, to satisfy their needs, to learn, to pose questions, to ask for help, to make friends and to maintain appropriate relations, to get on with others, to protect themselves and to be able to interact with people in various situations (Baker, Myles, 2003). Lekavičienė (2000) maintains that such skills are a component of social competence, serving the ability to create efficient interpersonal relations, when the efficiency is recognised not only by the person him/herself, but also by other individuals.

Greene, Burseson (2003) argue that social skills depend not only on the social abilities of the person but also on the complexity of the situation. That is why social skills are usually classified into categories or types of abilities according to the level of their complexity, spheres of functioning and ways of expression.

In this as well as in the previous research (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009), we maintain that social skills are the totality of verbal and non-verbal intrapersonal and interpersonal abilities; social skills express themselves depending on the

specificity of the situation, the needs of the individual, expectations of the environment; they determine the quality of the person's social functioning and management of social situations.

Research methods. A purposeful semi-structured interview was chosen for this research, when the interview questions are formulated in advance with an ability to change their order and ask additional questions (Bitinas, Rupšienė, Žydzūnaitė, 2008), in order to understand the situation (Cornish, Ross 2004; Clark, 2005), to identify the specific manner of the social behaviour of the individual, his/her relations with the family, interaction with others, ability to solve interpersonal problems, participation in social activities and expression of emotions (Tsang et al., 2003). Beaver, Busse (2000) emphasise that an interview with the child's teachers or parents can be a particularly important part of the child's assessment due to the variety of reasons: a) with an opportunity to observe the child's behaviour in the natural environment, they become potentially rich sources of data on the child's behaviour; b) they can provide information about the child's behaviour which may not be revealed by using other research methods; c) because parents act as intermediaries in the process of intervention, it is important to get their message and evaluate their experiences.

In order to understand parents' experiences connected with the child's upbringing, their feelings, relationship with the child and other things which they wouldn't like to make public, an individual survey by the method of an interview was chosen.

The definition of the key concepts and the analysis of the possibilities of the interview method enabled us to formulate the main questions for the interview.

Formulation of the questions for the interview. With regard to the aim of the research, the following most general question was formulated: *what social skills of teenagers with MLD do parents see in the informal environment (in the family, with their peers, etc.)?*

While presenting the interview questions to the parents, we had to make more concrete the ways and spheres of expression of social skills. The following more concrete questions were formulated: *what general communication abilities does the teenager have? How does s/he communicate with a) family members? b) with peers? c) with guests? In which ways of social*

communication (speech, facial expressions, signs, etc.) does s/he use? How does s/he express his/her emotions? How does s/he recognise the emotions of others? How does s/he solve conflicts?

The order of the questions depended on the course of the interview and the content of the respondents' speech.

Initial data collection. This process involved a selection and a pilot survey (by the interview method) of the respondents satisfying the criteria.

The choice of the research group of participants. The sample of the research subjects was made according to the aims of the research and set criteria (Bitinas et al, 2008), i.e. an objective, criteria based selection was applied, when persons from a certain environment are selected deliberately in order to elicit important information. The methodology chosen for the research determined that parents were going to become the respondents. However, selection criteria had to be established according to which the parents who have most information in connection with the research problem would be selected.

In defining the objective group, we singled out one main criterion, which has to be complied with by all research participants, i.e. all the research respondents had to be parents raising teenagers with MLD. Another criterion for the research participants was the experience of raising, upbringing and communication with a child having MLD; that is why we chose parents whose children were between 13 and 17 years of age. An important factor while carrying out the research was the parents' agreement to participate in the research and to reveal their experiences, feelings, and insights about the development of their child's social skills and their expression in the family circle.

The distribution of the respondents according to the criteria set for the objective group. The main criterion, i.e. to have some experience in raising a child with MLD, was met by all the research participants.

On the basis of the selection criteria, parents of children from 4 special schools of Šiauliai and Joniškis were chosen to participate in the research.

39 parents and carers of children with MLD participated in the individual semi-structured qualitative interviews (36 women and 3 men), raising 13 to 17 year-old children; 15 of

them had girls and 24 were parents of boys. It is likely that the family environment is important for the development of social skills; that is why the respondents were asked to provide data on the family in which the child with MLD was being raised. The greater part of the research participants were raising children in full families, i.e. 20 children had both parents; 13 children were raised by a single mother; the rest (6) were the carers of the children (grandparents, other persons with the carer's status). Some of the teenagers, about whose social skills were under analysis had siblings (8 boys and 13 girls); 16 boys and 2 girls were the only children in the family.

When analysing the research data, we didn't use either parents' or children's names, only the gender was mentioned; we didn't mention their school either, so that the respondent was impossible to identify.

The location, time and duration of the interview. To get in touch with the respondents, the place, time and duration of the interview was important. Individual interviews took place in schools after the lessons. The average duration of the interview was up to 1 hour. The interviews were taken between 25th March and 25th June 2009.

Research procedure and data processing. Research data was collected by way of an informal conversation and by asking questions separately of each individual research participant in accordance with the semi-structured plan of the interview. The respondents were informed before the conversation about the essence of the research to be carried out and about the main research questions. All the interviews, upon the parents' agreement, were recorded and later transferred to the electronic media verbatim.

It was intended to have one interview with each research participant. However, in the course of the research it was noticed that the content of some of the interviews wasn't informative enough; so it was necessary to supplement some questions and to carry out some extra interviews.

To process, analyse and interpret the research data, a qualitative content analysis, based on systemic steps, was applied (Žydzūnaitė, 2005). It involved characteristic reading of the text, singling out categories and their substantiation by the proof extracted from the text and the interpretation of categories. The research data started to be analysed after the first

interviews. The content analysis of pilot interviews helped to identify and assess the gaps in the questionnaire and the questions that had to be reformulated or supplemented.

The recordings of each interview were carefully listened to, and after re-writing them onto electronic media, re-read many times in order to understand the whole of the content of the narrative. The initial content analysis of the interview the data was divided into two parts: separate statements, those little connected with the research aim; attempts were made to look for the statements reflecting the phenomenon under research: parents' remarks about the expression of social skills of teenagers with MLD. These were divided into smaller meaningful units (phrases, remarks), reflecting specific aspects of the phenomenon under investigation. The texts of the interviews were systematised, i.e. meaningful units (statements) were grouped into categories – parents' insights into the social skills of their offspring. The statements ascribed to certain categories were coded and classified in accordance with certain characteristics, the links among the groups of statements and their features were revealed. Various meanings of the parents' insights were then construed into theoretical phenomena; it was revealed how parents typically realised their children's social skills and what differences there are in their individual experiences.

The research results

Communication abilities. Mostly parents spoke about the particularities of *communication in the family*. While talking about interpersonal relations in the family, the parents emphasised their children's ability to get on well with *all the members of the family*, first of all with parents:

[We all get on well; they obey both me and their dad. (i. p. 6) / We get on very well, she is obliging, wants to visit her grandparents, always helps me, we don't argue (i. p. 39) / We get on very well with each other, the kid is waiting for us to collect her from school, as soon as she sees us, she starts running to meet us (i. p. 15)].

While discussing the specifics of behaviour and communication in the family, the parents revealed *positive features of their children*:

- Always... usually behave themselves:
[He is always behaving well (i. p. 4) / She is behaving well everywhere <...> She knows what is allowed and what is not (i. p.16);

- They don't cause their parents any problems or worries:

[He doesn't cause me any problems. We spend the best part of the day together, he finds how to occupy himself at home, he is busy and helps me everywhere (i. p.2) / We go everywhere with her, we go shopping, I don't have a problem with her (i. p. 16)];

- they mentioned the child's good qualities and good relationships with the child:

[He is very mindful, will always console and sympathise with me, will always be there for me. We travel everywhere with him, we even went to the seaside abroad with the whole family for holidays. And we also go to the seaside every summer (i. p. 4) / He is my friend, I can always rely on him (i. p. 11) / We are best friends. We are always together, we go shopping together, we go around town together, too (i. p.12)].

The parents by emphasising the child's goodwill, highlighting their avoiding of conflict situations, positive behaviour with other people, provided some descriptions, in which the child is presented as an embodiment of goodness:

[... she is an embodiment of goodness, I have never seen her angry, she has never done any wrong to anybody, has never pushed anybody, she is always polite, obliging, sometimes a tiny bit lazy, but this is due to her overweight, it's difficult for her to move (i. p. 15) /... he never gets involved in any quarrels or fights. I have never seen him doing that and his teacher has never mentioned anything like this (i. p. 2) / As to being angry, he has never been angry with anybody (i. p. 4)].

The parents are happy with the children's behaviour, abilities and achievements:

[We are happiest when she shows the wish to walk on her own, when she takes the initiative (i. p. 36) / I am happy when she studies well at school, when she participates in the dance club, dances on Mum's Day or on other school events (i. p. 7) / We are happy when she wants to dance. She dances well, she feels the rhythm of the music (i. p. 37)].

The parents mentioned positive relations of the child with the siblings. It has to be mentioned that most teenagers with MLD the parents of which were interviewed, were older than their brothers or sisters. Parents' interviews showed that these children tend to take care of the younger ones:

[He loves his younger brother very much, never does any wrong to him, although sometimes I can see, he doesn't want to give him the toy he's playing with, and if the little one takes it from him, he starts growling and snarling, but he gives him the toy (i. p. 13) / He takes care of his little sister, never does any wrong to her, although <she> takes some toys or other things from him, but he is still not angry with her] (i. p. 17)].

The interviews revealed some features of teenagers caring about other family members:

[Also loves very much his god mother, when I tell him that we are going to visit her, starts jumping with happiness (i. p. 16) / She loves her granny very much, when we go visiting her, she knows that granny is ill, so she always reminds me to get her some sweets and cookies. Cares about her granny very much, keeps asking about her grandparents. They also tell her about everything there (i. p. 8)].

On the other hand, the parents' stories revealed behaviour by which teenagers seek attention for themselves; they satisfy their demand for attention by fretting, by mischief:

[Our child is cheeky, always ready for a mischief. He's not very obedient to us (i. p. 13) / And if he sees somebody laughing, he thinks that he is amusing everybody, so he starts playing fool with double energy (i. p. 14) / It happens that he is on purpose harassing his brother and sister, teasing them (i. p. 21) / He likes teasing the little ones (i. p. 29)].

Some conflict situations, when the child disobeys the parents or doesn't get on with his siblings, were also mentioned:

[Sometimes he quarrels with his brother, they don't always get on well (i. p. 10) / Sometimes he shows his obstinacy... (i. p. 9) / Everything happens, but we get on well, sometimes it's difficult to make her change her mind, that is why she sometimes quarrels with the family members (i. p. 38)].

The parents' reactions to the teenagers' behaviour, the style of upbringing at home. Parents are angry, teenagers' inappropriate behaviour drives them to despair:

[I am sometimes angry with him because he wouldn't obey; you say something but he doesn't pay any attention. The bigger he grows, the more tantrums (i. p. 10) / I get angry, but very seldom. I get angry when he doesn't obey us (i. p. 36) / I am angry with her because she sometimes starts hiding things without any good reason, and then she forgets where she has put them (i. p. 37)].

It is revealed how the family solves conflict situations caused by the teenagers' behaviour. Some parents *tend to wait*:

[... but she needs time. After some time she calms down, we don't argue any more and we make up (i. p. 9)].

Other parents have to *interfere* in order for the teenagers to make up with the siblings:

[He doesn't get on with his sisters, constant quarrels, I have to interfere all the time to calm them down (i. p. 7)].

Many accounts showed that parents *indulge* their teenager:

[You cannot scold him all the time, can you? (i. p. 5) / If she started it, nothing is going to stop her, I am trying not to make her nervous <...> (i. p. 7) / It is better not to make him angry, because if he starts swearing, you won't know what to do, but it is good that he doesn't become violent <...> He has to be dealt with tenderly, quietly (i. p. 28)].

Some parents *tend to justify a negative behaviour* of the teenager by stating that s/he is just like the others, if they are playing mischief, it is not angry, but childish:

[...And she sometimes likes playing mischief, just like all other kids, but it is all so childish and innocent (i. p. 16)].

Part of parents *try to influence the teenagers' behaviour by morals, talking* or simply by being next to the child, by demonstrating that they understand the child's feelings:

[I've told him many times not to get involved in the quarrels, better step aside, but he has to say something back by all means. Although he manages to control his negative emotions and feelings, some grown-up has to be next to him to give him some orders, to tell him to calm down, to ask what happened (i. p. 5) / We keep saying again and again that it is impolite to act like this... (i. p. 38)].

However, parents admit that sometimes they have to use *some stronger means*, such as strict orders, reprimand, chiding, yelling:

[He has to be told in a slightly stricter way and everything gets settled (i. p. 1) / Sometimes one has to shout for him to hear and calm down, to understand that I am not happy with his actions, if I say this in a quiet tone, there is no reaction (i. p. 9) / If you get angry with her and speak to her in a strict tone of voice, she starts listening, but afterwards usually gets angry (i. p. 36) / When she gets agitated and starts sawing the air and speaking back, one has to shout her name that minute and everything gets back to normal (i. p. 3) / Often one has to yell at him, otherwise you can repeat something a hundred times, but he wouldn't listen and does everything his own way (i. p. 23)].

Besides, an analysis of the particularities of communication within the family revealed not only the relationships between parents and teenagers, but also the *hobbies* of the teenagers.

It appeared that most teenagers with MLD engage in various quite *energetic activities*, however, their activities are most often *solitary* ones. Various games predominate: puzzles, constructors, dolls, telephone games, sporting games (with a ball, animals, water) etc., which they play on their own, although some have siblings. According to the majority of parents, teenagers love the following:

[To construct something with a constructor game, to do puzzles (i. p. 1) / Likes very much to play with wooden sticks, with dad's tools screws and hammers something, constructs something (i. p. 2) / Loves playing with rubber toys <...> loves splashing in the water (i. p. 17) / Loves playing with various toys, with Barbies, has a collection of various beads, plays with them, likes playing with her cat (i. p. 30)].

Teenagers also engage in other hobbies and activities: they draw, write texts, do their homework, sing, dance, preen themselves, knit, etc., but in these activities they are also acting alone:

[Likes re-writing texts, e. g. calendars <...> collect Lithuanian song CDs (i. p. 11) / Likes playing with cards, cherishes them (i. p. 29) / Sometimes tries knitting, so I give him some yarn to swivel (i. p. 18)]

Some teenagers have *a passive leisure*: they watch TV, listen to music, browse through journals and books, etc.

[Likes watching TV, especially listen to music (i. p. 6) / Likes listening to music <...> likes listening to children's songs (i. p. 17) / Likes watching children's programs on TV, could be watching them all day long (i. p. 20) / Likes swinging, it doesn't matter whether it is summer or winter (i. p. 37) / Usually at home he likes to browse through journals, also through newspapers, likes putting them here and there, folding them (i. p. 38)].

Only a small number of parents while talking about the teenager's free time, mentioned his/her socialisation with peers or joint activities with siblings:

[Likes playing outside with her friends (i. p. 18) / To play with the neighbours' kids (i. p. 39) / Likes dressing up; takes clothes from her sisters and dresses up (i. p. 7) / Likes being with her sisters, asks them about everything, they put make up on and comb their hair together (i. p. 18) / Likes playing with his brother (i. p. 21)].

The parents more often mentioned teenager's *joint activities* with members of the family, also with other people. An important place in the activities of a teenager with MLD is occupied by *housework* (cooking, taking care of pets, helping family members together with them or next to them):

[He constantly helps me if I am cooking, he helps to peel potatoes, puts them into water; if I am doing the washing, he helps to put the clothes into the washing machine, puts washing powder; if I am doing the rooms, he is following me with a duster (i. p. 2) / Helps his dad to wash the car, loves to hammer/nail something, to tidy something up (i. p. 26) / Takes care of the mice, has the names for all of them, observes

them, protects them from danger, makes sure they don't lack anything (i. p. 28)].

Some teenagers like *helping others* (neighbours, acquaintances, etc.).

[Helps the neighbours, e.g. last week helped the neighbour to store the firewood; if you ask him to do the same at home, he wouldn't (i. p. 13)].

However, some of them are characterised by *inactivity*, when the teenager, according to the parents, doesn't have any hobbies, is not interested in anything and quickly gets tired of everything.

[He doesn't have any definite hobby; even if he plays something, only for a short time, he drops everything and engages in some new activity. He gets bored by everything very quickly (i. p. 12) / On the whole, it is difficult for him to engage in any one kind of activity, sometimes he doesn't do anything at all (i. p. 23) / It is difficult for him to stick to one kind of activity, he likes everything but in small portions (i. p. 33) / He cannot do much on his own (i. p. 5)].

Social communication abilities. In the parents' opinion, their children have a great social need to communicate. They revealed the teenagers' abilities to initiate an interaction:

[He wants to communicate and makes friends quite easily (i. p. 39) / Easily starts a conversation, usually initiates it by asking some questions, e.g. Where is your car? Where is your phone? etc. (i. p. 26) / And she likes talking, communicating, telling stories very much, Only sometimes she hurries so much to tell everything that it is impossible to understand. Sometimes, when she wants to talk, she talks all alone, I am Jurate (the name is changed) (i. p. 16) / Most often he starts talking to the acquaintances and to strangers himself and not only in words but in various signs, facial expression, e.g. if he sees a girl he likes, he starts waving at her, sending kisses by air, blinking his eyes (i. p. 23)]

Selective communication is also typical, when the teenager him/herself decides with whom to communicate and to invite to join the activities, etc. Parents' remarks show that the selective communication of the teenager is based on likes for another person, and is manifested in situations when the teenager feels safe:

[He is very choosy, he doesn't communicate with anyone, but if he likes a person, he will certainly communicate with him, will stay next to him, will try to talk to him, will ask to pass him something, will ask a question, etc. (i. p. 24) / And if she likes somebody, she can talk to that person for hours, tell them about her dog, about her school, etc. (i. p. 9) / First he evaluates the situation, and if he likes everything around, he starts talking to a person himself, trying to start a conversation (i. p. 5)].

These teenagers like demonstrating their abilities, it is especially obvious in cases when they are admired or somebody shows an interest in them:

[If the teacher praised him, upon returning home he is telling everybody about that, showing his work to everybody, is pleased and happy <...> He is constantly talking about things he likes (i. p. 8) / When we have guests, he brings around all his works and demonstrates them to them, talks about what he likes best <...> If you ask him he will always tell you what he is good at, what he likes (i. p. 4)].

Parents' remarks also revealed the difficulties and communication problems of some teenagers. Some of them *don't want to communicate*; parents pointed out the situations when they avoid communicating. For instance, the fact that the teenager didn't want to communicate was explained by parents by the absence of the need to communicate, by typical features and moods:

[He is not very disposed to conversation, to communication (i. p. 29) / It depends on the mood, sometimes he starts chatting to others, other times he doesn't want to communicate. On the whole he's not a great talker (i. p. 31)].

In some parents' opinion their child doesn't communicate because s/he is *shy*, and doesn't feel safe with strangers:

[Most often he avoids talking to others, he feels somewhat uncomfortable with other people around (i. p. 25)].

Parents notice that *peers repudiate* their children in spite of the teenager's efforts to initiate the contact:

[He would communicate with kids if they communicated with him (i. p. 12) / We are constantly communicating and he knows how to communicate with others, but sometimes the others turn him away (i. p. 35) / He talks a lot and will always communicate while somebody communicates with him (i. p. 5)].

Some teenagers have difficulty in *keeping dialogue* during a conversation, in *waiting for their turn to make a remark*:

[If he has something important to tell, he surely won't wait for his turn to make a remark, and if you tell him to wait, you'll make him angry (i. p. 14) / She cannot talk in turns. Especially when she is agitated, you cannot stop her before she finishes telling everything (i. p. 39)].

Some parents explain their teenagers' lack of willingness to communicate as being due to a lack of their self-confidence because of language problems and the fear of not being understood:

[Because he has speech problems, he avoids communicating with others (i. p. 25) /... maybe he is worried about his speech defect, because he cannot pronounce a longer word, and says only the beginning (i. p. 22)].

Linguistic communication abilities.

Some teenagers have a social need to communicate by linguistic means. Parents' remarks show that for many teenagers *the wish to talk and to express their needs by means of language is typical*:

[Communicates with pleasure, sometimes chats even too much <...> sometimes offers the topic of a conversation himself. Even neighbours sometimes say that he is the politest child in the yard, because he will always say hello, will ask how you are, how the things are going (i. p. 4) / Oh, she is a chatter box, she can tell you everything, sometimes even too much. She wants to communicate with people, she has lots of friends at school <...> Of course, she can say everything and can maintain a conversation with others for a long time (i. p. 10)].

The content analysis of the interview highlighted the fact that some parents link social communication problems of the teenagers with *linguistic backwardness*. Some teenagers with MLD don't speak at all:

[But he doesn't speak at all (i. p. 2)].

Others have some speech, some have impressive speech abilities, but their speech is difficult to understand for others:

[It is more difficult for him with that speech (i. p. 8) / She is not very good at speaking but she understands everything, and although she doesn't always say everything clearly, we understand everything (i. p. 3)].

Teenagers unable to communicate by means of speech, use ways of *alternative communication*. They express their needs and reactions towards various situations:

[<...> what he cannot tell, he points at with his finger (i. p. 8) / If he likes the person, he waves his hand at him to come and sit down next to him, as if saying, stay with me; this way he invites that person to join him in some favourite activity, e.g. in doing a puzzle (i. p. 13)].

Particularities of expression of emotions. Teenagers express their emotions by linguistic and alternative ways of communication.

Some of them show not only their wish to communicate but also express their emotions by alternative ways of communication, not only gestures, but also by body language, facial expressions, certain movements, actions or specific behaviour, from which their parents

recognise what their child is feeling. For example, when they are feeling happy:

[If you tell her that she is a good girl, well done, she starts jumping with happiness, stroking herself on the head (i. p. 34) / Well, if you tell her something that she likes very much, for example, "I'll buy you some crisps", she starts jumping with happiness and hurries to get dressed so that we could go to the shop at once (i. p. 16)].

When they are sad, they also express themselves by linguistic and extra-linguistic means:

[If he is distressed about something, he walks around sad, often he can start crying ... (i. p. 4) / When he is distressed, he tries to hide from everybody somewhere in the corner. When I give him a hug, he starts crying (i. p. 2) / He is very quiet, looks sad, downcast, most often sits somewhere in the corner with his head down; sometimes when I come to collect him and see his eyes are red, I know that he is sad, that he was crying, but he doesn't say why when asked <...> only at home when we are both in bed he tells me everything (i. p. 8)].

They express anger and other emotions:

[When he's angry with someone, he tries telling me or walks around with his head down (i. p. 8) / If he gets angry, he starts pacing quickly (i. p. 14) / If he doesn't like something, he starts yelling in that voice of his, meaning "you stop it", but he cannot say it in words (i. p. 13) / When she gets wild, she starts sawing the air, speaking back... (i. p. 2)].

Some parents notice *manifestations of anxiety* in teenagers with MLD:

[Sometimes it is difficult to understand, he has a fit out of the blue, caused by some fear or something; he starts swearing, becomes nervous, pacing quickly from one end of the room to another, then he calms down again (i. p. 14) / He is worried, nervous because of a lot of things. Sometimes he is frightened all of a sudden. Sometimes he is afraid of bugs, other times – of the Moon (i. p. 1)].

Some teenagers have various *phobias*, or fears which appear to be ungrounded. Contrary to anxiety, phobias have a concrete object – the child clearly shows the parents what s/he is afraid of. For instance, *the fear of animals* manifests itself by psycho-emotional reactions and somatic illnesses: the child is shivering, disturbed, and some time is needed to stabilise the state, to calm him/her down.

[She cannot even go outside, because as soon as she sees a dog, she becomes uncontrollable. And all the health problems become more acute again, diarrhoea and stomach aches start. In short, we have problems before she recovers (i. p. 3) / He's afraid of dogs, and now he started to be afraid of cats. He grabs my hand

and becomes all blue in the face and shaking all over (i. p. 2)].

Fear reactions towards *strange places* or *certain specific situations*, potential threats or failures were also revealed:

[He is worried when he doesn't know what can happen. Once in a shopping mall the security man told him that it was forbidden to have rides on the escalator, so he was very fussed, was even afraid to go to that shopping mall again in fear of meeting that security man (i. p. 35) / She is very much afraid to stay at home on her own, sometimes she grabs my arm and we have to take her everywhere with us, although she is already a big girl (i. p. 37) / She is afraid of us running out of her medicines. She constantly asks if we have enough. She constantly reminds us about that, one can say, almost every day (i. p. 38)].

Perception of emotions – understanding oneself and others (recognition of one's own and other person's feelings, understanding of body language and facial expressions). To this category we ascribed parents' remarks about the teenagers' ability to perceive and react towards the emotions of others. Examples provided by the parents make it obvious that most teenagers understand emotional expression and feelings of other people. Quite a few of them said that their teenagers understand other persons' feelings; they *react in an adequate, empathetic way*: they stroke, comfort, ask what happened.

[Understands when the other person is sad, notices and understands what happens around, especially is interested in her friends (i. p. 7) / If he sees me crying, he comes up, dries my tears, and tells me to stop crying... (i. p. 10)].

However, most remarks of the parents show that teenagers reactions to other people's feelings are *inadequate*

- *too emotional*:

[He is very worried if he sees that something is not the way it should be, he starts crying himself (i. p. 4) / I am trying not to show her my tears, because if she sees me crying, she also starts crying, becomes agitated, and then it is difficult to calm her down (i. p. 9)];

- get lost, tense, or *get away*, retreat, keep themselves away, observe the situation cautiously:

[If he sees that somebody is sad, a family member is sad, he doesn't ask anything, he crouches and quietly drifts to the TV or computer (i. p. 22) / If the other child is sad, he is all ears and keeps silent, he is observing what is going on around (i. p. 25)];

- *do not react to the other person's feelings* or the emotions aren't deep, do not get worried about the other person:

[He doesn't pay any attention; I sometimes even act a bit on purpose that I have a pain somewhere, but he doesn't react at all. At best, he runs to me for a few seconds, looks me in the eye and goes away (i. p. 13) / He doesn't pay any attention even if I am crying, he doesn't even come up to me, doesn't comfort me, doesn't ask what happened (i. p. 6)].

Problem solving. The content of parents' remarks shows how their children solve various problems. Some parents mention situations when teenagers *ask* parents or other family members *for help*:

[If something is wrong, or somebody is crying, he will always come and point his finger at that person, saying "Look" (i. p. 8) /... and if he sees his brother crying or something has happened to him, always runs and tells me (i. p. 10)].

Some teenagers solve unfavourable social situations by retreating, withdrawing. According to their parents, teenagers tend to avoid people who are traducing them, making fun of them, etc.: [He avoids people who are gossiping about him or even make fun of him, most often he tries not to pay attention to them, although it is very unpleasant both to him and to us (i. p. 4) / Most often, if something is not the way it should be, he screams and tries to get away from that place (i. p. 6)].

Teenagers also withdraw from situations when other people are in conflict:

[He becomes very excited and frightened when he understands that somebody is having a row, often he tries to stay away from the conflicting parties (i. p. 24)].

Also, as has already been mentioned, some teenagers demonstrate avoidance reactions when they notice the emotion of sadness in other people.

When difficult situations affect the teenagers themselves, a tendency to *depression and tearfulness* becomes apparent. Parents provide the following examples:

[When he gets angry, he can sit in the room on his own for hours, thinking about something, and doesn't want to be disturbed (i. p. 13) / <...> he can stay in bed for hours, his head under covers, doesn't communicate with anybody, doesn't come to eat (i. p. 21) / If he had a row with his friends in the yard, he walks around unhappy, doesn't want to do anything or to communicate (i. p. 29)].

Quite a few parents mentioned that their children are characterised by *impulsiveness* and *aggressive behaviour* in conflict situations. The parents revealed that sometimes aggressive behaviour in the teenagers manifests itself as an *oppositional disobedience*: the teenager refuses to

obey on purpose, talks back, and opposes the parents' wishes:

[Sometimes he gets stubborn and wouldn't obey, although he knows all the rules (i. p. 10) / If he doesn't want to do something, nothing is going to make him do it; he can even talk back "I don't want it", "I won't do it" and that's all (i. p. 12) / Most often he talks back, wouldn't listen to what I am saying, quarrels (i. p. 10) / He cannot take criticism, most often loudly argues back, wouldn't listen to what is being said to him, and quarrels. And he almost never obeys, quarrels, explains, specially behaves in the opposite way (i. p. 33)].

The aims of the aggressive or some other intolerable behaviour can also be grasped from the parents' stories.

The situations and aims of an aggressive behaviour:

a) an aggressive behaviour when in order to protect "a victim", "the aggressor" is being attacked; however, in this case, the "protector" himself becomes an "aggressor":

[Once a neighbour started shouting at his grandmother; he assumed that something is wrong there and started defending grandmother by waving fists at the neighbour and shouting at him in all sorts of language (i. p. 13)];

b) an aggressive behaviour in order *to protect him/herself*:

[If somebody starts finding fault with him, he can say a nasty word to that person <...> And he will necessarily say something back (i. p. 5)];

c) an aggressive behaviour in order *to achieve a favourable solution for him/herself* from parents or other people when in order to satisfy his wishes, he manipulates, threatens to harm him/herself, to leave home, etc.:

[If she started having a fit, nothing is going to stop her... She likes frightening us by saying that she will leave us, will never come back, etc. (i. p. 7) / I have to look for him, often get apologised myself (i. p. 13) / ... if he gets angry with somebody or is unhappy about something, don't expect any good... (i. p. 7) / He keeps running away, he can escape the embrace and run across the street without looking if there are cars or not <...> (i. P. 7) / When she is angry, she threatens me with leaving home, stopping loving me, etc. (i. p. 16)].

While trying to achieve their aims by means of an aggressive behaviour, teenagers express their aggression in linguistic and physical form. The remarks of parents about their children's behaviour in stressful situations, revealed the following ways in which the linguistic aggression of some teenagers manifests itself.

[Oh, all kinds of things can happen here, just make him angry, and you will hear things you've never heard before (i. p. 12) / Most often when he gets angry, teachers also say, he starts swearing, calling other children names, shouts at everybody, especially when he falls out with his friends (i. p. 1) / If she has a fit, she wouldn't obey at all, she has to mess around for while, if she gets angry with somebody or is unhappy about something, nothing good can be expected, she can pour out an avalanche of swearwords. Then all around her are bad people (i. p. 7)].

Some cases of *physical aggression* were also pointed out, when teenagers become violent against another person and can even hurt them:

[If he gets angry, there were cases when he bit his dad on the arm, while most often, when he gets angry, he can spit (i. p. 6) / Sometimes he hits his brother (i. p. 10) / <...> and something else, when he is angry, he gives everybody the finger and shows his tongue, kicks (i. p. 12) / When she is angry or unhappy about something, she demonstrates aggression: tosses around, swings her arms (i. p. 37) / Once we asked him to feed the chicken, we don't know what happened, what made him angry, but he stoned a few of them (i. p. 13) / If she doesn't like something, she will necessarily talk back, and often hits a wall with her fist (i. p. 9) / Once she got angry with her sister, so she rushed to her,

grabbed her hand and threatened to bite it. Of course she didn't bite it, only showed that she was angry (i. p. 15)].

Generalisation of the research outcomes

The parents revealed teenagers' social abilities mostly in the family environment. The context in which the parents reveal social skills of teenagers is intercommunication between parents and children, parents' reactions to the child's behaviour and applied styles of upbringing.

The content of the interview supplemented the data of the previous research (teacher survey) about the expression of social skills of teenagers with MLD (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009). While talking about the intercommunication with the child, parents revealed features typical of these teenagers in more detail than teachers; these were their hobbies, communication particularities, predominating behaviour and emotional reactions in the home environment and outside it. Below presented is a table showing the comparison of teachers' and parents' survey data.

The structure of social skills of teenagers with MLD (teachers' and parents' survey data)

Teachers' survey data (a questionnaire) (Jurevičienė, Kaffemanienė, 2009)	Parents' survey. Interview content analysis
<p>Self-knowledge Can express their feelings, show their abilities. Typical of some, a few.</p>	<p>Self-expression</p> <ul style="list-style-type: none"> • Most can feel and can adequately express various feelings: joy, satisfaction; in cases of failure – sadness and anger. • Can show their abilities and are pleased with them. • Have some hobbies; most engage in some energetic activities in the home environment, alone.
<p>Elementary emotional contact Best expressed ability, typical of most teenagers. React to the feelings of other people; pay attention to the facial expression, tone of voice. Self-control. Typical of few. Can control their feelings, fears and anxieties; manage the unforeseen changes. Are self-confident among strangers and in unusual situations.</p>	<p>Perception and expression of emotions</p> <ul style="list-style-type: none"> • Recognise the feelings of other people, react adequately (empathetically); some react inadequately: too emotionally, withdraw or don't react at all. • Manifestations of uncontrolled and unmotivated behaviour: anxiety, phobias (animals, unknown places, specific situations, potential threats or failures) and inability to control themselves. • Some are characterised by shyness, mistrust of other people, tearfulness, impulsive and aggressive behaviour.
<p>Recognition of social situation, orientation in complex situations Typical of some, a few. Understand that their actions have an impact on other people; recognise a conflict, differentiate between appropriate and inappropriate behaviour. Know what behaviour is appropriate in various situations. Know how to help others, how to act even though being mocked at.</p>	<p>Problem and conflict solution</p> <ul style="list-style-type: none"> • Understand that their actions have an impact on others. E. g., aggressive behaviour, oppositional disobedience, etc. are used to achieve personal aims. • Recognise a conflict, demonstrate avoidance reactions. <p><i>Problem solution ways:</i> start listening, get tense, ask for help or offer it (by comforting, calming); avoidance (by withdrawing, retreating); linguistic or physical aggression, oppositional disobedience.</p>

Continuation of the table

<p>Communication in public Typical of some, a few. Respect other people's feelings, live in peace with others. Take care of others. Can work together with others. Are popular among the classmates. Easily make contacts with others.</p>	<p>Communication in the family</p> <ul style="list-style-type: none"> • Always ... most often behave well. Gets on well with the family members, takes care of them, participates in joint activities with the family, gladly offers support to others. • Have a big social need to communicate; can initiate communication. • <i>Selective communication</i> is typical to some: only with the family members, only with those liked by the child. • Some children <i>do not have the need for communication, they avoid communication because of their shyness, peer rejection, or speech problems.</i> <p><i>A lack of social ability to maintain a dialogue, to wait for their turn to speak. The underdeveloped language of various degrees is a hindrance.</i></p>
---	---

In their teachers' opinion, the dimension of *non-verbal* abilities predominates in the structure of social skills of teenagers with MLD: most of these children can best maintain an elementary non-verbal emotional contact; their self-control and social situation recognition abilities are slightly less developed, while communication and orientation in complex situations abilities are least developed. The parents' survey (by the method of interview) data revealed more varied and expressive abilities of teenagers with MLD – self expression, communication, emotion expression, problem and conflict solution abilities.

Most parents on the whole were more positive about the social skills of teenagers with MLD than were their teachers; their remarks were dominated by positive evaluation of the children's behaviour and abilities. For instance:

M., 15 years: [She is a very brave girl, she can easily ask a question, start a conversation, she even likes to haggle at the market <...> She often starts a conversation, asks various things, sometimes I don't even know what to answer <...> She would like to interrupt me, but I tell her not to, and she listens to me <...> She understands everything <...> She tries to comfort and calm the other <...> She cooks <...> She likes very much to help me in the kitchen <...> She will always help me, she doesn't have to be asked to help me carry something or with other things <...> She helps me as much as she can <...> Sometimes she tries knitting, so I allow her to roll the yarn <...> She likes being with her sisters, asks them about everything, they put up make up, comb their hair together].

L., 17 years: [He is a very good child <...> Very tidy, his room is in ideal order, each thing is put in its place; in the morning he makes his bed, never breaks his things, cherishes his PC <...> He always behaves well <...> he is very caring, will always console me, sympathise with me, will be next to me <...> Will always ask what happened <...> We travel everywhere with him <...> He can start a conversation,

sometimes he thinks of the topic himself <...> Our neighbours say that he is the politest child in the yard, because he will always greet them and ask how they are, how they are getting on <...> As to being angry, I've never seen him angry with anybody <...> When we have guests, he brings everything he has, all his drawings and shows them to them, talks to them about the things he likes best <...> If you ask him, he'll always tell you what he's good at, what he likes <...> He likes visiting his grandparents, we go to visit them almost every weekend <...> Takes care of his parrot].

The interviews with parents revealed a *positive emotional background* of most families. Parents mostly emphasised *positive features of the teenager* (tidy, polite, obedient, attentive, friendly, calm, etc.); many of them mentioned peacefulness, ability to get on with parents and siblings; care of the smaller children and other family members. Some negative features of teenagers were also revealed (conflict prone, absent-minded, irresponsible, angry, argumentative).

The analysis of the specificity of communication in the family also revealed the hobbies of teenagers with MLD – most of them like sporting activities, however, most often without any partners; some of them have passive leisure (browsing through journals, watching TV, etc.); some of them don't have any hobbies and are characterised by inactivity. An important place in the activities of these teenagers is occupied by housework and helping others. It turned out that most teenagers with MLD spend their free time alone, except for the housework, where they participate together with other family members; communication and joint activities with peers are lacking.

Most problems, as reported by parents, are caused by the teenager's behaviour in public places. Parents revealed the differences in the

teenager's behaviour at home and in public places. Teenagers can communicate better at home, they feel more comfortable and safe. The research results revealed that teenagers with MLD have a need to communicate but experience communication problems (linguistic and social communication, emotion expression and self-control), and only a small number of them initiates communication with their peers. Some parents link the problems of social communication of these teenagers with speech deficiencies. Then the teenager has to use alternative means of communication; such communication is better understood by parents and adults but not peers. Some parents explained the problems of social communication not only by the inability to maintain a conversation or to wait for one's turn, lack of the confidence in one's ideas due to speech problems, shyness and rejection by the peers but also by the absence of the need to communicate.

The parents' interviews show that teenagers with MLD can feel and can adequately express various feelings. The data about phobias was also revealed. These are mentioned by parents while talking about the peculiarities of the teenager's behaviour in public places. It has been noticed, that not many teenagers have functional self-control abilities to control their emotions, fears, and anxieties, coping with unexpected changes; some of them are characterised by the lack of self confidence, shyness when dealing with strangers or in the new circumstances.

Reactions to the other person's feelings, behaviour in complex situations shows not only an ability to understand the other person's emotional state but also *an ability to orient oneself in social situations*, to choose behaviour adequate to the situation, and *problem solution abilities*. These teenagers have strategies of learned behaviour in complex social situations. It became clear that in complex situations teenagers' behaviour manifests in various ways: tearfulness, depressive behaviour, withdrawal or aggressive reactions.

The *reactions of avoidance and aggression*, manifested in complex situations, highlighted the *defensive behaviour* of the teenagers. *Avoidance* situations are observed in the cases of teenagers with MLD experiencing the negative behaviour of other people towards them. Also, they are also noticed when the teenager doesn't know how to behave (e.g. when other

persons are having a conflict, when the other person is sad, crying, etc.).

Parents' remarks also allowed us to get a better understanding of the situations and aims of the aggressive behaviour. It is not only defensive reactions (when the teenager tries to defend him/herself from adversary people, peers or situations) that are manifested by aggressive behaviour; it can be provoked by various other aims, e.g. aggressive behaviour can be employed to satisfy one's wishes, to achieve a favourable solution to one's problem by hurting another person, by causing discomfort, pain, by doing or threatening to so some damage. Although some teenagers choose inadequate problem solution ways, it still shows that they are looking for the favourable ways of social communication for themselves. In many cases this means that children have a potential of learning more adequate ways of behaviour, if that were sought by the purposeful development of social skills.

It was revealed that the features that irritate or anger parents are often linked with episodic disobedience, an impulsive behaviour, when the teenager demands attention indiscriminately, when s/he frets and creates conflict situations.

The reactions of parents to the teenagers' behaviour revealed the styles of their communication with the teenager and upbringing in the family. The remarks of some parents show that upbringing in the family is based on emotional warmth (parents talk to the child about the problems, teach him/her, are pleased with their achievements).

The style of overreactive care is typical of parents whose children have impulsive behaviour. The content of the interview reveals that the parents of these children had learned to forecast situations evoking the impulsive behaviour of the child and have adapted to that by becoming indulging. In order to avoid the manifestations of the negative behaviour of the teenager, these parents are trying not to make them angry, while evaluating the behaviour of the children, they tend to justify it.

More autocratic parents use stricter verbal means: ordering, telling off, or even shouting at the child. The parents haven't revealed any cases of physical punishment of their children.

Conclusions

1. Most parents, while describing their experiences in bringing up a teenager with MLD, emphasise their positive features to a large extent (tidiness, good behaviour, carefulness, etc.) and positively evaluate their social skills, although they mention situations in which the teenagers lack certain social functioning abilities, also situations that prevent them from developing adaptive behaviour.
2. On the basis of the parents' insights it can be assumed that teenagers with MLD have certain social skills. Their *emotional perception and expression abilities* (able to express their emotions in some elementary ways); some of them recognise and empathetically react to the feelings of others; however, others react inadequately – too emotionally, they withdraw or don't react at all. Their *communications abilities* are developed insufficiently. These teenagers can communicate best in the safe family environment. While communicating with their peers, they have difficulties due to underdeveloped speech, shyness, and peer rejection. *Problem situation solution abilities* are insufficient and inadequate in many cases; they are characterised by avoidance (withdrawal, retreat); linguistic or physical aggression, oppositional disobedience; seeking adults' help.
3. Parents' reactions towards their teenager's behaviour depend on the situation, the child's needs, expectations of the environment, and reveal the styles of upbringing dictated by the interrelations with the child: emotionally warm; excessively indulgent and careful; strict autocratic.
4. The content analysis of the interview assumes that parents' opinion about the social skills of teenagers with MLD (*leisure self-expression, communication, emotion expression, problem solving*) impacts not only upon the relationships between parents and children but also indirectly, through the style of upbringing in the family, the social expression of the teenagers. It is likely that some parents, in order to avoid potential undesirable behaviour allow few opportunities for them to acquire adequate

social functioning experiences in public, while teenagers' reactions in new, unusual situations or in communicating with strangers are socially immature, inappropriate for social expectations of that situation and age.

5. Parents' insights show that teenagers with MLD have a potential for the development of elementary social skills. However, the content analysis of the parents' interview reveals that families lack in purposeful development of social skills of teenagers with MLD.

References

1. Ališauskienė, S., Miltenienė, L. (2004). *Bendradarbiavimas tenkinant specialiuosius ugdymosi poreikius*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
2. Baker, J. E., Myles, B. S. (2003). *Social skills training for children and adolescents with Asperger syndrome*. Shawnee Mission, K S: Autism Asperger publishing company.
3. Beaver, R. T., Busse, B. R. (2000). Informant reports: conceptual and research bases of interviews with parents and teachers. In E. S. Shapiro & T. R. Kratochwill (Eds.), *Behavioral assessment in schools: Theory, research and clinical foundation* (p. 257–287). New York: Guilford press.
4. Bitinas, B., Rupšienė, L., Žydžiūnaitė, V. (2008). *Kokybių tyrimų metodologija*. II d. Klaipėda: S. Jokužio leidykla.
5. Clark, M. M. (2005). Understanding research in early education. In relevance for the future of lessons from the past (2nd edn.). Abingdon: Routledge.
6. Cornish, U., Ross, F. (2004). *Social Skills Training for Adolescents with General Moderate Learning Difficulties*. London: Jessica Kingsley Publishers.
7. Gailienė, D., Bulotaitė, L., Sturlienė, N. (1996). *Aš myliu kiekvieną vaiką*. Vilnius.
8. Gerulaitis, D. (2007). *Tėvų išitraukimo į vaiko ugdymo(si) procesą plėtotė specialiojoje mokykloje*. Daktaro disertacija. Šiauliai: Šiaulių universitetas.
9. Greene, J. O., Burseson, B. R. (2003). *Handbook of communication and social interaction skills LEA's communication*

- series*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
10. Jurevičienė, M., Kaffemanienė, I. (2009). Vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų socialinių įgūdžių struktūra ir raiškos ypatumai. *Jaunųjų mokslininkų darbai*. 1(22), 92–102.
 11. Lekavičienė, R. (2000). Socialinės kompetencijos vertinimo metodologijos identifikavimas. Daktaro disertacija. Kaunas: VDU.
 12. Raudeliūnaitė, R. (2007). Sutrikusio regėjimo paauglių socialiniai įgūdžiai ir jų ugdymo pedagoginės prielaidos. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
 13. Ruškus, J., Mažeikis, G. (2007). *Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas. Kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija*: monografija. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
 14. Tsang, H. W. H., Tam P. K. C., Chan, F. (2003). Sources of family burdened of individuals with mental illness. *International journal of rehabilitation research*, 26, 123–130.
 15. Segrin, C. (2000). Social skills deficits associated with depression. *Clinical psychology review*, 20, 379–403.
 16. Vaicekauskienė, V. (2005). *Specialiuju poreikių vaikų socializacija*. Vilnius.
 17. Žydžiūnaitė, V. (2005). *Komandinio darbo kompetencijos ir jų tyrimo metodologija*. Kaunas.

Received 2009 09 07